

DE MAL'AK JAHWEH IN HET OUDE TESTAMENT

De bode-voorstelling in het oude Midden-Oosten
vergeleken met de relatie tussen de HERE en zijn bode

EVANGELISCHE SCHOOL VOOR THEOLOGIE
SKRIPTIE IN HET KADER VAN DE
LERARENOPLEIDING THEOLOGIE (EERSTE GRAAD)
DOOR JAAP HAASNOOT
BEGELEID DOOR DRS. C.C. STAVLEU
SEPTEMBER 1992
AMERSFOORT

INHOUDSOPGAVE

1. INLEIDING

- 1.1. Vraagstelling
- 1.2. Opzet
- 1.3. Praktische aanwijzingen

2. MAL'AK IN HET OT EN IN DE UMWELT VAN ISRAEL

- 2.1. Mal'ak in het OT
 - 2.1.1. Verspreiding
 - 2.1.2. Mal'ak en het werkwoord
- 2.2. Etymologie
- 2.3. Umwelt
 - 2.3.1. Ugaritische literatuur
 - 2.3.2. Aramese literatuur
 - 2.3.3. Mesopotamische literatuur
 - 2.3.4. Foenicische literatuur
 - 2.3.5. Konklusies 2.3.
- 2.4. Mensen als boden
 - 2.4.1. Persoonlijke boden
 - 2.4.2. Politieke gezanten
 - 2.4.2.1. Een politieke gezant
 - 2.4.2.2. Meerdere politieke gezanten
- 2.5. Bodan van God
 - 2.5.1. Profeten
 - 2.5.2. Priesters
 - 2.5.3. Mal'ak Jahweh/Mal'ak 'Elohim
- 2.6. Metaforisch gebruik van mal'ak

3. RELATIE TUSSEN JAHWE EN ZIJN MAL'AK

- 3.1. Determinatie-kwestie
 - 3.1.1. Grammatika
 - 3.1.2. Andere argumenten
- 3.2. Bode-voorstelling
 - 3.2.1. Relatie bode - zender
 - 3.2.2. Bode-stijl
- 3.3. Exegese
 - 3.3.1. 'Gottesich'-teksten
 - 3.3.1.1. Genesis 16:7-14
 - 3.3.1.2. Exodus 3:2 e.v.
 - 3.3.1.3. Richteren 6:11-24
 - 3.3.1.4. Richteren 13:2-25
 - 3.3.1.5. Zacharia 3:1-7
 - 3.3.1.6. Konklusies 3.3.1.
 - 3.3.2. Exodus 23:21
- 3.4. Konklusies hoofstuk 3

4. VERKLARINGSTHEORIEËN VOOR HET MAL'AK-JAHWEH-PROBLEEM

- 4.1. Verklaringstheorieën
 - 4.1.1.1. Logostheorie
 - 4.1.1.2. Kritiek
 - 4.1.2.1. Identiteitstheorie
 - 4.1.2.2. Kritiek
 - 4.1.3.1. Representatietheorie
 - 4.1.3.2. Kritiek
 - 4.1.4.1. Interpolatietheorie
 - 4.1.4.2. Kritiek
- 4.2. Evaluatie van de theorieën
- 4.3. Eindkonklusies

5. SAMENVATTING

6. EPILOOG

LITERATUURLIJST

1. INLEIDING

1.1. Vraagstelling

Die kerkdienst staat me nog levendig voor ogen. De predikant begon de preek met het stellen van vragen aan de gemeente. Nu gebeurt dat wel vaker, maar deze voorganger wilde ook ècht een antwoord horen, hardop. De tekst voor de preek was uit het vierde nachtgezicht van Zacharia. Daarin wordt over de 'engel des HEREN' gesproken, en dus kwam de onvermijdelijke vraag: wie of wat is de engel des HEREN? Het bleef even stil, maar iemand durfde het aan. Wat onzeker kwam het eruit: 'Dat is toch Christus?' De predikant bevestigde het en omschreef het nauwkeuriger als 'de oudtestamentische verschijningsvorm van Christus'.

Deze gebeurtenis bepaalde me bij mijn onzekerheid om op de vraag van de voorganger een duidelijk antwoord te geven. Natuurlijk ken ik het antwoord dat in die dienst gegeven werd, maar ik vroeg me meteen af wat de basis voor dat antwoord is. Al bij een oppervlakkige rondgang in de literatuur werd me duidelijk dat dit een lastig exegetisch probleem is. In elk geval een uitdaging om dit eens nader te onderzoeken!

De grote moeilijkheid rond de engel des HEREN (Hebreeuws: *mal'ak Jahweh*) is dat er - naar ons (westers) idee - zo weinig 'systeem' valt te ontdekken in de diverse teksten. Soms is er een duidelijk onderscheid tussen HERE en zijn engel, en soms lijken ze identiek te zijn. Hoe breng je dat met elkaar in verband, en hoe moet je de relatie tussen de HERE en zijn engel dan opvatten? Vragen te over. Er zijn in de loop van de tijd een aantal verklaringen gegeven voor deze vragen en elke verklaring wil een 'sleutel' tot het geheim bieden! Ik denk dat we geen verwachting moeten hebben van een simpele verklaring die op alle teksten zou 'passen'. Wanneer bijvoorbeeld gesteld wordt dat de engel des HEREN gelijk is aan de Logos, dan kan dat onmogelijk voor alle teksten gelden.¹ Wanneer men spreekt over de betekenis van de engel des HEREN, dan moet dat op zijn minst worden toegespitst op een bepaald tekstgedeelte.

In deze skriptie zal het vooral gaan om het begrijpen van de relatie tussen de HERE en zijn engel, het *mal'ak-Jahweh*-probleem. In de literatuur (vooral van de laatste tijd) wordt erop gewezen dat de *mal'ak-Jahweh* verhouding tegen de achtergrond van de bodevoorstelling (*mal'ak* = bode) in het oude Midden-Oosten moet worden gezien.² Volgens deze voorstelling was in de bode, de zender zèlf aanwezig, maar toch waren ze onderscheiden. Nu komen we bij de vraagstelling van deze skriptie: is de verhouding tussen Jahwe en zijn *mal'ak* te verklaren vanuit de voorstelling omtrent de verhouding zender en

¹ Zo ook H. Bavinck, 1908(II), p. 262: 'Niet altijd, waar de uitdrukking Engel Gods of Engel des Heeren in het O.T. voorkomt, is aan den angelus increatus te denken...!'

² Bijvoorbeeld: F. Stier, 1934; A.S. van der Woude, 1963; V. Hirth, 1975; Th.C. Vriezen, 1974; R. Ficker, 1971; S.P. Dee, z.j.

bode in het oude Midden-Oosten? Natuurlijk vloeit hieruit voort, dat als het antwoord op deze vraag negatief is, hoe de verhouding dan wèl moet worden gezien.

Met de aandacht voor het bode-karakter van de *mal'ak* willen diverse auteurs beklemtonen dat het gaat om zijn 'functie', en dat we moeten ophouden met spekulaties over zijn 'wezen'.³ Dit aspekt speelt dus mee met bovenstaande vraagstelling: is 'de fameuze Engel des HEREN' een produkt uit de fantasie van vertalers en exegeten,⁴ of valt er vanuit de Schrift wel degelijk iets te zeggen over de identiteit van de *mal'ak Jahweh*?

Bovengenoemde vraagstelling laat een aantal 'zijpaden' onbetreden. Ik noem er enkele: u krijgt geen volledige 'angelologie' van het OT⁵, als zoiets al mogelijk zou zijn. Ook zullen niet alle teksten waarin het woord *mal'ak* voorkomt, besproken kunnen worden. Alleen (een selectie uit) de teksten die in directe relatie staan tot genoemde vraagstelling komen aan de orde. Ik beperk me tevens tot de kanon van het OT en laat de deuterokanonieke geschriften - waarin de engelenleer een hoge vlucht heeft genomen - buiten beschouwing.

1.2. Opzet

Na dit inleidende hoofdstuk volgt in hoofdstuk 2 een uiteenzetting over de betekenis en verspreiding van het begrip *mal'ak* in het OT en daarbuiten. Daarna komt in hoofdstuk 3 de eigenlijke vraagstelling aan de orde. In hoofdstuk 4 worden diverse verklaringstheorieën voor het *mal'ak-Jahweh*-probleem weergegeven. Er zijn grofweg twee methodische benaderingen wat betreft de volgorde op dit punt: eerst exegetische en dan de theorieën, of andersom. Beide benaderingen hebben hun voor- en nadelen. Ik heb ervoor gekozen om de theorieën als laatste te plaatsen. Dit heeft als voordeel dat je ze vanuit de exegetische kunt beoordelen. Aan het eind van hoofdstuk vier staan de eindkonklusies. Hoofdstuk 5 geeft vervolgens een samenvatting. In een epiloog wil ik nader ingaan op de verbinding van de *mal'ak Jahweh* met Christus.

1.3. Praktische aanwijzingen

Hier volgen een aantal leesaanwijzingen:

* vanaf nu worden in de tekst de volgende afkortingen gebruikt voor de verbindingen met *mal'ak*: MJ = *mal'ak Jahweh*, ME = *mal'ak 'Elohim*, MhE = *mal'ak ha-'Elohim*.

³ J. Cunchillos, 1981, p. 51. C. Westermann, 1981, p. 291: 'Gegenwärtig ist Gott nicht in dem Boten, sondern in der Botschaft.'

⁴ Aldus R. Gryson, 1967, p. 140: '...le fameux Ange de Yahvé dont parlent nos versions modernes de l'Écriture est un produit de l'imagination des traducteurs et des exégètes.'

⁵ Zoals de studie van W.G. Heidt, 1949, pretendeert te zijn.

* dat brengt mij meteen bij de transkriptie van de Hebreeuwse (en Griekse) termen: vanwege technische redenen wordt een vereenvoudigd transkriptiesysteem gehanteerd. De transkripties worden *cursief* weergegeven.

* in de voetnoten worden alleen de auteur en het jaartal van de publikatie vermeld. De volledige literatuurbeschrijvingen vindt u in de literatuurlijst achterin.

* tenzij anders vermeld, worden de Bijbeltekst weergegeven in de vertaling van het NBG uit 1951.

2. MAL'AK IN HET OT EN IN DE UMWELT VAN ISRAEL

In dit hoofdstuk wordt het begrip *mal'ak* van vele kanten bekeken, etymologisch en in de kontekst van het OT en haar Umwelt. Achtereenvolgens komen aan de orde: *mal'ak* in het OT (2.1.), etymologie (2.2.), Umwelt (2.3.), mensen als boden (2.4.), boden van God (2.5.) en metaforisch gebruik van *mal'ak* (2.6.).

2.1. *Mal'ak* in het OT

In deze paragraaf worden (statistische) gegevens gepresenteerd over de verspreiding van het begrip *mal'ak* in het OT (2.1.1.) en welke werkwoorden er in relatie tot *mal'ak* staan (2.1.1.). Dit laatste maakt iets duidelijk over de opdrachten en functies van de *mal'ak*, waarover later echter meer.

2.1.1. Verspreiding

Het woord *mal'ak*, bode, komt 214 keer⁶ voor in het OT, 127 keer in het enkelvoud en 87 keer in het meervoud. Afhankelijk van de kontekst kan *mal'ak* slaan op een menselijke bode, het volk, een priester, een profeet, de wind en een engel. F. Guggisberg geeft het volgende statische overzicht:

<i>mal'ak</i> als menselijke bode	17	73
<i>mal'ak</i> als aanduiding voor het volk	1	--
<i>mal'ak</i> als aanduiding voor priester	2	--
<i>mal'ak</i> als aanduiding voor profeet	2	3
<i>mal'ak</i> als aanduiding voor de wind	--	1
<i>mal'ak</i> als schrijffout voor <i>mèlèk</i> ⁷	1	--
<i>mal'ak</i> in vergelijking met David	5	--
<i>mal'ak</i> als aanduiding voor engel	99	10
Totaal	127	87

In 2.4. en 2.5. worden de verschillende betekenissen nader besproken.

Kijken we naar de verspreiding van *mal'ak* over de diverse Bijbelboeken, dan valt op dat het vaker in de oudere verhalende teksten voorkomt (Ri 31x, 2Kon 20x, Zach 20x, 1Sam 19x, 2Sam 18x, Gen 17x, etc.).⁸ Wanneer we dit toespitsen op de MJ of ME/MhE, dan valt op dat de MJ/ME vooral optreedt in de aartsvadergeschiedenissen. In de Mozestijd treedt hij op als 'exodusengel'. In de Richterentijd staat hij met Gideon en Simson, en in de koningentijd met Elia in verbinding. Naast zijn vermelding in Daniël, treedt hij pas weer

⁶ Volgens F. Guggisberg, 1979, p. 17. R. Ficker, 1971, p. 901 en Freedman-Willoughby, 1984, p. 888 spreken over 213 keer. Het verschil zit hem waarschijnlijk hierin, dat de laatste twee 2 Kon 6:33 zien als een tekst waarin *mèlèk* moet staan, in plaats van *mal'ak*.

⁷ In 1 Kron 21:20 moet volgens Guggisberg *mal'ak* gekorrigeerd worden in *mèlèk*. Hij baseert zich op de LXX en op de paralleltekst 2 Sam 24:20. Echter, de inhoud van vers 20 uit Kronieken komt in 2 Samuël niet voor. 1 Kron 21:20 komt overeen met 2 Sam 24:21; de correctie is dan niet nodig. Zie ook C.F. Keil, 1988 (Vol. III), p. 239.

⁸ R. Ficker, 1971, p. 901.

bij de laatste profeten op. Maar nu is zijn plaats in de hemel en is hij betrokken bij het eschatologische gebeuren.⁹ F. Guggisberg bespreekt ook de verspreiding van de bode van God over de bronnen die aan de teksten ten grondslag zouden liggen. Hij stelt dan dat de MJ of ME vooral een gestalte van de bronnen J en E is, die hem met onderscheiden trekken aftekenen. D en P vermelden de *mal'ak* niet, volgens Guggisberg hangt dit samen met hun 'openbaringsvoorstelling'. Bij D past de MJ niet in het strakke monotheïstische kader en bij P verloopt het verkeer tussen God en mens via middelaars als Mozes en Jozua. In beide gevallen is de MJ dan overbodig.¹⁰ De verklaring lijkt mij echter eenvoudiger. Het materiaal dat aan D en P wordt toegekend is van zodanig karakter (vooral wetten), dat het niet verwonderlijk is dat de MJ daarin geen rol speelt.¹¹ Het eenvoudige 'verdelingsplaatje' dat Guggisberg schetst, gaat echter alleen op als duidelijk is welke teksten aan welke bron moeten worden toegeschreven, en in de praktijk levert dat nog wel wat problemen op.

2.1.2. *Mal'ak* en het werkwoord

We bekijken een aantal werkwoorden die voorkomen in combinatie met *mal'ak*. Vandaaruit kunnen we zien welke functie de *mal'ak* had, en welke handelingen er met hem/hen werden uitgevoerd. We maken een onderscheid tussen een menselijke bode en de MJ.¹²

Van een menselijke bode wordt onder andere gezegd (subjektrelatie) dat hij komt (10x), spreekt (10x), terugkeert (5x) of gaat (5x). Eenmaal wordt van boden gezegd dat zij lopen, iemand terughalen, een antwoord overbrengen of hulpstroepen laten uitrukken. In het OT vinden we 70 keer een of meerdere boden in een objektrelatie met een werkwoord, waarbij 55 keer sprake is van het zenden van (een) bode(n). Meestal wordt de bode uitgezonden om een mondelinge boodschap over te brengen. De uitzending wordt ingeleid met de bodeformule 'Zo spreekt N.N.' of met *le'mor* (om te zeggen) (zie ook 3.2.2.). Andere doelen van de uitzending kunnen ook worden uitgedrukt door *l'* met de infinitivus constructus van het werkwoord (bijvoorbeeld: roepen, troosten, begroeten). Ook wordt er met de bode gesproken of wordt hem geantwoord.

Bekijken we de werkwoorden die met MJ in een subjektrelatie staan, dan zien dat de MJ zich voor iemand opstelt (6x; staan). Er wordt gesproken over het komen of gaan van de

⁹ Vergelijk H. Bavinck, 1906 (I), p. 342: 'Na de verlossing uit Egypte treedt de Malak Jhvh terug.'

¹⁰ F. Guggisberg, 1979, p. 22-23.

¹¹ Deze opvatting heeft ook V. Hirth, 1975, p. 111: 'Die Andersartigkeit der Texte erklärt das Fehlen von Mal'ak-Erscheinungen.'

¹² Onderstaand overzicht is ontleend aan F. Guggisberg, 1979, p. 23-28, zie daar voor gedetailleerde informatie.

MJ (5x) en drie keer stijgt hij op. De MJ spreekt (22x) en deelt een bevel uit (7x) of stelt een vraag (4x). Dan zijn er nog twee werkwoordsgroepen, waarvan de ene de helpende en de andere de vernietigende daden van de MJ aangeven. In de eerste groep vinden we onder andere de werkwoorden: beschermen, bevrijden, redden, zich legeren en terzijde staan. Tot de tweede groep behoren: doden, slaan, neerstoten en uitdelgen. Evenals bij menselijke bode, wordt ook van de MJ vaak gezegd dat hij wordt gezonden (objektrelatie; 11x van de 31 plaatsen). Hierbij is steeds God de zender. De MJ wordt gezonden ter bescherming en begeleiding (Elia, Mozes, volk Israël, Daniël en zijn vrienden), maar ook ter vernietiging (Egyptenaren, Jeruzalem, Assyriërs). Verder wordt de MJ door een aantal personen en de ezelin van Bileam gezien (7x). Met de MJ wordt 6 keer gesproken (3x door God, 2x door Manoach en 1x door Bileam) en 2 keer lezen we dat de hogepriester Jozua voor de MJ staat.

Het is duidelijk dat de met *mal'ak* verbonden werkwoorden bevestigen dat een *mal'ak* een persoon is die door iemand uitgezonden wordt om een boodschap over te brengen of een opdracht uit te voeren. Wanneer we de werkwoorden bij de menselijke bode met die bij de MJ vergelijken, dan valt op dat het 'handelingsbereik' van de MJ groter is dan dat van de menselijke bode. Deze laatste beperkt zich meestal tot het overbrengen van een boodschap. De MJ voert daarnaast ook helpende en straffende opdrachten uit. Daarbij geldt ook een ruimtelijke beperking voor de menselijke bode: hij is beperkt tot het aardse bereik, terwijl de MJ vanuit de hemel wordt uitgezonden. Beiden hebben gemeenschappelijk - en dat is een onderstreping van hun bode-functie - de werkwoordsgroepen met betrekking tot spreken en gaan.

2.2. Etymologie

Mal'ak wordt afgeleid van de werkwoordstam *l'k*, dat 'afvaardigen, zenden' betekent. Ook de substantieven *m^ela'ka* (zending, onderneming, verrichting en werk) en *mal'akut* (boodschap, bodeambt) zijn van deze stam af te leiden.¹³ De stam komt niet voor in het Hebreeuws of Akkadisch, maar wel in het Ugaritisch en in de zuidsemitische talen. J.L. Cunchillos konkludeert in zijn onderzoek naar de betekenis van de Ugaritische stam *la'ika*, dat

'...*la'ika* était un verbe intransitif avec comme signification "envoyer un messenger avec un message", signification qui est exprimée soit complètement soit partiellement, soit que, étant toujours exprimée complètement, celui qui l'utilise sente le besoin d'explicitier un aspect de cette valeur sémantique...'¹⁴

¹³ L. Koehler, 1958, p. 525-527. Koehler geeft voor *m^ela'aka* de volgende reeks: 'Botschaft, Sendung > Auftrag > Unternehmung, Geschäft > Arbeit, Dienst > Sache, Ware, etwas'.

¹⁴ J.L. Cunchillos, 1981, p. 49.

Deze visie van Cunchillos kan betekenis hebben voor de opvatting van een aantal geleerden dat *mal'ak* oorspronkelijk een abstracte betekenis had ('zending').¹⁵ Deze opvatting berust alleen op vergelijking met de vorming van soortgelijke substantieven en niet op bewijzen van overgangen van een abstracte naar een concrete betekenis. Vanuit dit oogpunt is deze opvatting al een 'fragwürdiges Unternehmen'.¹⁶ Daar komt bij dat als de visie van Cunchillos juist is, de weg van een concrete stambetekenis, via een abstract substantief, naar een concreet substantief, onwaarschijnlijk lijkt.

2.3. Umwelt

We gaan in de Umwelt van Israël kijken, of we daar iets kunnen leren over de betekenis van *mal'ak*. Hebben we met een specifiek bijbels begrip te maken, of zijn er parallellen? Als er parallellen zijn, kunnen we dan spreken van overname van gedachtengoed? Een vraag die hieraan gekoppeld is, luidt: kent men ook een figuur als de MJ? Achtereenvolgens bekijken we Ugaritische (2.3.1.), Aramese (2.3.2.), Mesopotamische (2.3.3.) en Foenicische literatuur (2.3.4.). In 2.3.5. volgt de konklusie over de Umwelt-gegevens.

2.3.1. Ugaritische literatuur

Zoals we al zagen, komt het werkwoord *l'k* in het Ugaritisch voor. Dit geldt echter ook voor het substantief *ml'k*. Op drie punten levert dat waardevolle informatie op.¹⁷ Allereerst weten we vanuit het Ugaritisch meer over de betekenis van *l'k*. Dit werkwoord wordt voor het zenden van boden of voor het brengen van een boodschap gebruikt (zie 2.2.). Het is dus te vergelijken met het Hebreeuwse *šjalach*. Daarnaast wordt *ml'k* in de dualis gebruikt: men zendt dus telkens twee boden. Ten derde wordt *ml'k* zowel voor politieke, als voor goddelijke boden gebruikt. Vanuit de kontekst wordt duidelijk of het om een menselijke of 'hemelse' bode gaat.

In de Ba'al-mythe lezen we over de twee boden van de zeegod Jam. Deze wil de heerschappij van Ba'al over de goden van het Ugaritische pantheon verhinderen, en hij stuurt daarom boden naar de hoofdgod El. Wanneer we deze goddelijke boden vergelijken met de MJ, dan vallen de volgende verschillen op.¹⁸ Deze boden van Jam bewegen zich slechts tussen de goden onderling. Een hoofdkenmerk van de MJ - de bemiddeling

¹⁵ Deze visie vinden we bij H. Gross, 1959, p. 28 en - voorzichtiger - bij G. von Rad, 1957, p. 75.

¹⁶ F. Guggisberg, 1979, p. 16.

¹⁷ Ontleend aan Freedman-Willoughby, 1984, p. 888-889. F. Guggisberg, 1979, p. 113-114 komt tot dezelfde konklusies.

¹⁸ V. Hirth, 1975, p. 37-38 en F. Guggisberg, 1979, p. 115-116.

tussen God en mens - ontbreekt bij hen. Verder dragen deze boden een naam en zijn ze steeds duidelijk van Jam te onderscheiden. In tegenstelling tot de MJ beperken de boden van Jam zich tot het overbrengen van een boodschap, van een ingrijpen in de geschiedenis is bij hen geen sprake. Deze vergelijking maakt duidelijk dat ondanks de gelijke benaming, de handelingen en het handelingsbereik zodanig verschillen, dat we hier te maken hebben met twee verschillende voorstellingen. Er is dan ook geen aanleiding om in de Ugaritische *ml'k* een voorloper van de oudtestamentische *mal'ak* te zien.

2.3.2. Aramese literatuur

De term *mal'ak* komt voor op oud-Aramese inscripties uit Sfire (8e eeuw a.n.), en het gaat daarin over een bode die door een koning, naar een koning wordt gezonden met politieke doeleinden.

In het bijbels Aramees vinden we *mal'ak* in Daniël 3:28 en 6:23. Hierin zien we dat God zijn engel stuurt (*sjalach*) om Daniël en zijn vrienden te bevrijden.¹⁹

2.3.3. Mesopotamische literatuur

Vanuit deze bron zijn geen termen te noemen die direkt verwant zijn aan het Hebreeuwse *mal'ak*.²⁰ Op de vraag of er dan zakelijke parallellen zijn met de oudtestamentische MJ-voorstelling, volgt ook een negatief antwoord. Er zijn wel talrijke boden of 'Wesire' van de Mesopotamische goden te noemen, maar dit zijn zèlf - met de mythe verstrengelde - goden, die niet in de wereld van mensen ingrijpen.²¹ En ook de goden-boden die wèl met mensen in contact treden, zijn zelfstandige goden met mythologische trekken en daarmee onvergelijkbaar met de MJ.

2.3.4. Foenicische literatuur

In een Foenicische inscriptie uit 222 a.n. komt de term *ml'k mlk`sjrt* voor. Men kan dit vertalen als: afgezant van Milk-`Asjart. Vanuit de kontekst duidt *ml'k* hier op een priester of prominente burger die de betrekking van het volk tot de godheid representeert.²²

¹⁹ Freedman-Willoughby, 1984, p. 889.

²⁰ Aldus V. Hirth, 1975, p. 34. Er zijn wel diverse hypothesen op dit gebied, maar die blijken onhoudbaar.

²¹ V. Hirth, 1975, p. 34 en F. Guggisberg, 1979, p. 117-118.

²² Freedman-Willoughby, 1984, p. 890. Bij V. Hirth, 1975, vinden we dezelfde opvatting: 'Hier liegt ein ausserbiblisches Beispiel dafür vor, dass Menschen im Dienst einer Gottheit als Mal'ak bezeichnet werden können.' (p. 42)

Door sommige geleerden is druk gespekuleerd op vermoede betrekkingen tussen Foenicische inscripties en namen en de MJ van het OT. Volgens Hirth is er op dit punt echter alleen sprake van schijnbare overeenkomsten.²³

2.3.5. Konklusies 2.3.

Naar aanleiding van bovenstaande gegevens, is het volgende te konkluderen:

- * *mal'ak* wordt ook in de Umwelt van Israël voor menselijke en goddelijke boden gebruikt;
- * er kan geen direkte samenhang worden aangetoond tussen de voorstellingen van godenboden in de religies rondom Israël en de oudtestamentische MJ-voorstelling;
- * deze godenboden zijn vaak zelf ook god en zij brengen verbindingen tot stand tussen de diverse leden van het pantheon. Hierin verschillen ze op beide punten van de MJ in het OT.

2.4. Mensen als boden

In deze paragraaf (en ook in 2.5. en 2.6.) wil ik proberen een wat meer samenhangend beeld te geven van de verschillende betekenissen van *mal'ak* in het OT, zoals die zijn onderscheiden in 2.1.1. In 2.4.1. gaat het over 'persoonlijke boden' en in 2.4.2. over 'politieke gezanten'.

2.4.1. Persoonlijke boden

In het algemeen kunnen we zeggen dat een *mal'ak* een persoon is die in opdracht van een individu of een gemeenschap een ruimtelijke afstand overbrugt, om de belangen van zijn opdrachtgever(s) te behartigen (over het bode-karakter, meer in 3.2.).²⁴ In het OT spreken slechts vier teksten over (een) persoonlijke bode(n) (Spr. 13:17; Job 1:14; Gen. 32:4,7). In Job 1:14 zien we de standaardrol van een bode: hij brengt een boodschap over van afzender naar ontvanger. Het geringe aantal voorbeelden van persoonlijke boden in het OT heeft te maken met de blikrichting van de schrijvers. Het gaat meer om Israël als politieke en sociale eenheid, dan om de alledaagse gebeurtenissen van 'Durchschnittsbürgers'.²⁵

2.4.2. Politieke gezanten

Er is dus veel meer aandacht voor de boden van de regering, de politieke gezanten. Zij brachten politieke boodschappen over op nationale of internationale schaal. Daarbij valt

²³ V. Hirth, 1975, p. 44.

²⁴ R. Ficker, 1971, p. 901.

²⁵ Freedman-Willoughby, 1984, p. 890.

meteen het overwicht van de pluralis-vormen op (zie overzicht 2.1.1.). Dit gebruik berustte op politieke en zekerheidsoverwegingen: het bood bescherming en een garantie op een getrouwe weergave van de boodschap, en het diende om de eigen status te onderstrepen. We bekijken de teksten met één gezant (2.4.2.1.) en met meerdere gezanten (2.4.2.2.).

2.4.2.1. Eén politieke gezant

Hoewel het gebruik was om meerdere boden te sturen, waren er ook situaties waarin het strategischer of raadzamer was, om één bode te sturen. Zo kwam er één bode naar Saul om te berichten dat de Filistijnen het land waren binnengevallen (1 Sam. 23:27), wellicht was hij alleen ontsnapt of was er zo minder kans om gepakt te worden. Ook wanneer het om een vertrouwelijke of geheime boodschap ging, werd één bode gestuurd (Uria die zelf zijn (schriftelijke) doodsoordeel overbrengt en de (mondelijke) boodschap over Uria's dood; 2 Sam 11). Naast het overbrengen van boodschappen had de bode ook zo nu en dan aanvullende opdrachten uit te voeren. Zo krijgt de bode in 2 Kon. 6:32 de opdracht om Elisa te onthoofden.

Het sturen van één bode kan ook te maken hebben met de status van de ontvanger.²⁶ Joram stuurde één bode naar Elisa (2 Kon. 6:32), Izebel stuurde één bode naar Elia (1 Kon. 19:2) en Elisa zond één bode naar Naäman (2 Kon 5:10). Naäman is eerst beledigd, omdat Elisa zelf hem niet ontvangt. Hier zien we dat men wel een bode naar een lager gesteld iemand kan sturen, maar omgekeerd wordt verwacht dat een hoger geplaatst persoon een persoonlijk bezoek krijgt van een lager geplaatste.

Uit Ez. 23:40 kunnen we opmaken dat men een bode naar een ander land zond, om hoogwaardigheidsbekleders uit te nodigen en verdragen te sluiten (zie ook 2.4.2.2.).

2.4.2.2. Meerdere politieke gezanten

Net als bij één bode, bewegen ook de politieke *mal'akim* zich op nationaal en internationaal nivo. Zij kunnen de opdracht krijgen om de oproep tot de 'heilige oorlog' te verspreiden (bijvoorbeeld 1 Sam 11:7). Maar ook kunnen ze als afgezanten van een koning, de functie van diplomaten hebben (Ri. 11:12vv. en 1 Kon 20:2vv.). Ook worden erop uitgestuurd om een godheid te raadplegen (2 Kon. 1:2).

Daarnaast kunnen ze ook de opdracht krijgen om andere opdrachten uit te voeren. Zo worden de verspieters naar Jericho in Joz. 6:17,25 *mal'akim* genoemd (vergelijk 2 Kon. 7:15). Andere functies die de gezanten uitvoeren: Saul zendt *mal'akim* uit om David te bewaken (1 Sam. 19:11); boden van Joab halen Abner terug (2 Sam. 3:26); in 1 Sam

²⁶ Freedman-Willoughby, 1984, p. 891-892.

25:42 begeleiden boden een persoon naar de opdrachtgever; *mal'akim* (in de zin van regeringsbeambten) worden uitgezonden om politieke verdragen in gang te zetten (Jes. 14:28-32).²⁷

Freedman en Willoughby konkluderen op grond van het veelvuldig voorkomen van de term *mal'ak* in politieke teksten, dat dit ook 'regeringsbeambte' kan betekenen:

'Die *mal'akim* sind also Beamte der Regierung, die bes. ausgebildet sind und zwischen Staatsoberhäuptern über Krieg, politische Bündnisse und andere wichtige Dinge der Staatsverwaltungen kommunizieren.'

Zij zien daarbij in de uitdrukking *sjalach mal'ak* standaardidioom.²⁸

2.5. Bodan van God

Een bode van God is iemand, wiens boodschap van God komt en die door God gezonden is. In het OT geldt dit van profeten (2.5.1.), priesters (2.5.2.) en van de MJ/ME/MhE (2.5.3.). Opvallend is dat het hierbij in het overgrote deel om *mal'ak* in het enkelvoud gaat.²⁹ God stuurt - in tegenstelling tot mensen - zijn hemelse en aardse boden alleen, omdat Hij zèlf zijn bode en zijn boodschap beschermt (vergelijk Jer. 1:7).

2.5.1. Profeten

Mal'ak staat soms parallel aan *nabi'*, profeet. Zo wordt Haggai 'profeet' (1:3) en MJ (1:13) genoemd. Deze gelijkstelling vloeit voort uit de gelijke functies van profeet en bode: (1) ze worden door Jahwe gestuurd om (2) ZIJN Woord te verkondigen. Dit zien we ook duidelijk in 2 Kron. 36:15-16: de HERE stuurde steeds zijn woorden aan het volk door 'zijn boden', maar het volk bespote de 'boden Gods' (MhE), verachtte 'zijn woorden' en hoonde 'zijn profeten'. De *mal'ak* spreekt dus als *nabi'* Gods Woord en niet zijn eigen woorden.³⁰

2.5.2. Priesters

Slechts twee keer wordt met *mal'ak* een priester aangeduid. In Mal. 2:6-7 wordt gedetailleerd de rol van de priester als een bode van Jahwe beschreven. Ook de priester brengt niet zijn eigen woorden over, maar hij geeft de boodschap van zijn Zender door. 'Als *mal'ak* überbringt er sie, als *kohen* behütet und vermittelt er sie.'³¹ Daarnaast wordt de *mal'ak* in Pred. 5:5 - op grond van de kontekst - ook gelijkgesteld aan een priester.

²⁷ Dit laatste volgens Freedman-Willoughby, 1984, p. 893.

²⁸ Freedman-Willoughby, 1984, p. 892-894.

²⁹ Volgens Freedman-Willoughby, 1984, p. 895, gaat het hierbij om 105 keer singularis en 15 keer pluralis.

³⁰ Freedman-Willoughby, 1984, p. 895.

³¹ Freedman-Willoughby, 1984, p. 896.

2.5.3. *Mal'ak Jahweh/Mal'ak 'Elohim*

Mal'ak heeft de betekenis van een boven-aards wezen, een engel, wanneer het met God in verband wordt gebracht. Dat kan op verschillende manieren. Ik noem drie criteria om dit te onderscheiden:³²

1. *Mal'ak* wordt door een Godsnaam gedetermineerd. Dan hebben we te maken met de uitdrukkingen: MJ, ME en MhE (Gen. 16:7; 21:17 etc.).
2. *Mal'ak* draagt een suffix bij zich, dat verwijst naar een Godsnaam (Gen. 24:7; Ex. 23:23 etc.).
3. Moeilijker wordt het wanneer we *mal'ak* in de status absolutus voor ons hebben. Dan moet de kontekst duidelijkheid geven. Zo wijst bijvoorbeeld Ex. 23:20 op de 'exodusengel' en 2 Sam. 24:16 op de 'pestengel'. Soms wordt een *mal'ak* enige verzen later als MJ geïdentificeerd (1 Kon. 19:5), of kan hij op grond van een parallelvers als zodanig worden geduid (Hos. 12:5 en Gen. 32:23-33).

Met deze criteria kan worden bepaald welke teksten over een *mal'ak* als hemels wezen spreken.³³ Wanneer we naar de functies van de MJ kijken, dan zien we dat hij - net als de menselijke *mal'akim* - wordt uitgezonden door God met een opdracht. Deze opdracht kan bestaan uit het overbrengen van een boodschap (bijvoorbeeld in Gen. 16, 21 en 22), maar ook uit het uitvoeren van een handeling (bijvoorbeeld in Gen. 24 en Ex. 14). De MJ brengt Gods Woord niet alleen over, hij is ook gevolmachtigd om het ten uitvoer te brengen: 'Der den Menschen erscheinende E.G. [= Engel Gottes, JH] verkörpert das die Erde berührende Handeln und Reden Gottes...'.³⁴ In tegenstelling tot de menselijke boden, treedt de MJ/ME bijna altijd in het enkelvoud op. Slechts tweemaal wordt er gesproken over ME in het meervoud (Gen. 28:12 en 32:2), daarnaast zijn er nog een paar teksten die spreken over 'zijn (Jahwe's) *mal'akim*'.

In veel gevallen betekent het optreden van de MJ redding uit gevaar of nood (Gen. 19; Ex. 14:19; Num. 20:16) of aankondiging van verlossing (Ri. 13). Dit laatste kan op

³² Deze criteria zijn ontleend aan F. Guggisberg, 1979, p. 19-20. Freedman en Willoughby, 1984, p. 897 noemen nog een vierde criterium, namelijk 'determinatie'. Dit lijkt mij een overbodig criterium, want ook al is *mal'ak* gedetermineerd, dan nog moet de kontekst uitmaken of er sprake is van een engel of van een menselijke bode.

³³ F. Guggisberg, 1979, p. 20 noemt 10 meervoudsplaatsen met 'engel': Gen. 19:1,15; 28:12; 32:2; Ps. 78:49; 91:11; 103:20; 148:2; Job 4:18; Spr. 16:14. Verder heeft hij 99 enkelvoudsplaatsen bepaald: Gen. 16:7,9,10,11; 21:17; 22:11,15; 24:7,40; 31:11; 48:16; Ex. 3:2; 14:19; 23:20,23; 32:34; 33:2; Num. 20:16; 22:22,23,24,25,26,27,31,32,34,35; Ri. 2:1,4; 5:23; 6:11,12,20,21a,21b,22; 13:3,6,9,13,15,16a,16b,17,18,20,21a,21b; 2Sam. 24:16a,16b,16c,17; 1Kon. 13:18; 19:5,7; 2Kon 1:3,15; 19:35; Jes. 37:36; 63:9; Hos. 12:5; Zach. 1:11,12; 3:1,3,5,6 (=MJ); 1:9,13,14; 2:2,7a; 4:1,4,5; 5:5,10; 6:4,5 (= 'Deuteengel Sacharjas'); 2:7b (= *mal'ak acher*); Mal. 3:1a,1b; Ps. 34:8; 35:5,6; Job 33:23; Spr. 17:11; Dan. 3:28; 6:23; 1Kron. 21:12,15a,-15b,15c,16,18,27,30; 2Kron. 32:21. Guggisberg wil ook Joz. 5:13vv. erbij betrekken, omdat deze 'vorst van het heer des HEREN' 'irgendwie mit dem Führerengel während des Auszugs in Verbindung steht...' (p. 21). Bij Gen. 19 wil hij ook Gen. 18 betrekken.

³⁴ C. Westermann, z.j., p. 1072.

verschillende manieren gebeuren. De MJ kan een bevrijder opdracht geven: Gideon krijgt van de MJ de opdracht om Israël te bevrijden (Ri. 6:11vv.; vergelijk ook de roeping van Mozes in Ex. 3:2). Daarnaast is een specifieke taak van de MJ om de geboorte van een zoon aan te kondigen. Hagar krijgt de belofte van een talrijk nageslacht (Gen. 16:10) en haar wordt een zoon aangekondigd door de MJ. Dit gebeurt met de `formelhaften Worten'³⁵: `zie, gij zijt zwanger, en zult een zoon baren, en hem Ismaël noemen' (16:11a). Met dezelfde woorden wordt de vrouw van Manoach een zoon aangekondigd: `zie, gij zijt onvruchtbaar en baart niet, maar gij zult zwanger worden en een zoon baren' (Ri. 13:3). Deze aankondiging was op twee manieren bevrijdend voor Manoachs vrouw: ze was nu niet meer kinderloos en de aangezegde zoon zou Israël uit de hand der Filistijnen bevrijden (vergelijk ook Gen. 18).

Zoals eerder opgemerkt, kan de MJ ook zelf de bevrijding door zijn handelen bewerken. Door het ingrijpen van de MJ wordt Jeruzalem van Sanherib bevrijd (2Kon. 19:35). Jakob spreekt over de *mal'ak* die hem uit alle nood verlost heeft (Gen. 48:16). Ook oefent de MJ een beschermende functie uit (bijvoorbeeld Gen 24:7,40 en Ex. 32:34).

Verder kan de MJ een opdracht (1Kron. 21:18) of het Woord van God doorgeven, dat dan (door de profeet) weer moet worden doorgegeven (2Kon. 1:3).³⁶

De MJ kan ook verderf en vernietiging brengen. Hij brengt verderf onder het volk als straf op Davids zonde (2Sam. 24:16vv.) en verdelgt de Assyriërs voor Jeruzalem (2Kon. 19:35; dit betekent voor Jeruzalem natuurlijk bevrijding). Er wordt wel op gewezen dat de MJ - vanwege dit laatste punt - ook (dus niet alleen) verbonden moet worden met het thema van gericht en oorlog.³⁷

Het optreden van de MJ is niet aan een bepaalde plaats of tijd gebonden, maar hij ontmoet de mensen, daar waar ze zijn (op de weg, in de woestijn, tijdens het werk, op het land). Verder valt op dat de MJ niet meteen als zodanig wordt herkend, en dat de herkenning angst oproept (Ri. 6 en 13).

2.6. Metaforisch gebruik van *mal'ak*

³⁵ R.Ficker, 1971, p. 905.

³⁶ Hierbij komt ook de functie van de zogenaamde `tolkengel' uit het boek Zacharia om de hoek kijken. Wanneer deze tolkengel gelijk wordt gesteld aan de MJ (dat doen onder andere: R. Ficker, 1971, p. 906; Freedman-Willoughby, 1984, p. 897; A.S. van der Woude, 1984, p. 32-33. Tegen deze identificatie zijn Keil-Delitzsch, 1988 (Vol. X/II), p. 229.), dan is het mogelijk om te zeggen dat een belangrijke functie van de MJ is om Gods boodschap over te brengen aan de profeten, die op hun beurt weer boden naar de mensen worden.

³⁷ Aldus U.F.W. Bauer, 1991, p. 309: de auteur ziet hierin een verklaring voor de vermelding van de MhE in Ex. 14:19a. De MhE wordt in vers 19a ingevoerd, `...um die kriegerische Funktion der Wolken- und Feuersäule in 14,24b vorzubereiten, die andernfalls unvermittelt käme.' Vergelijk ook G. von Rad, 1933, p. 77.

‘Metaforisch’ gebruik ik in de betekenis van ‘overdrachtelijk, in beeldspraak, figuurlijk’. Er zijn dan drie betekenissen van *mal’ak* die hieronder vallen. Allereerst wordt het volk Israël in Jes. 42:19 *mal’ak* genoemd. Het punt van vergelijking is hier de bode-functie van Israël: zij is het werktuig van Jahwe en bedoeld om zijn Woord door te geven aan de volkeren.

Ten tweede is er de poëtische vermelding dat de HERE ‘de winden tot zijn boden maakt’ (Ps. 104:4). Er zijn verschillende uitleggingen van deze tekst. F. Guggisberg zegt het zo: ‘Wenn Winde Boten Gottes genannt werden, dann wird mit dieser Bezeichnung darauf hingewiesen, dass sie Weg und Richtung nach Gottes Willen zugeteilt bekommen und damit in seinem Dienst und Auftrag stehen.’³⁸

Ten derde zijn er de teksten waarin David en zijn huis met de MJ/ME/MhE worden vergeleken (1Sam. 29:9; 2Sam. 14:17,20; 19:28; Zach. 12:8). Hieruit blijkt dat de verschijning van de ME wordt begroet, en dat zijn wijsheid wordt geroemd. De MJ/ME wordt duidelijk positief gewaardeerd, blijkbaar doet zijn rol als ‘verderfengel’ hier niets aan af.

³⁸ F. Guggisberg, 1979, p. 18. Andere uitleggingen: Keil-Delitzsch, 1888 (Vol. V/III), p. 129 en Freedman-Willoughby, 1984, p. 902 (deze laatste auteurs gaan op een spekulatieve toer en zien in dit vers een ‘...Reminiszenz an einen Mythos von der Himmelsdurchquerung...’).

3. RELATIE TUSSEN JAHWE EN ZIJN *mal'ak*

In dit hoofdstuk ga ik nader in op de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*. Daarbij staat de vraag centraal of we deze relatie op een overtuigende manier kunnen beschrijven vanuit de bode-voorstelling in het oude Midden-Oosten.

Allereerst komt de kwestie van de determinatie aan de orde: moeten we spreken van 'de' *mal'ak* of van 'een' *mal'ak*? En wat zijn de konsekventies van een bepaalde keuze? (3.1.). Daarna volgt een paragraaf over de voorstelling van een bode en de relatie tot zijn opdrachtgever in het oude Midden-Oosten (3.2.). Vervolgens worden een aantal Schriftgedeelten besproken, met als speciaal aandachtspunt de bode-voorstelling (3.3.). Aan het eind van dit hoofdstuk staan de conclusies (3.4.).

3.1. Determinatie-kwestie

Ik stel deze kwestie hier aan de orde omdat het in een aantal studies als een belangrijk argument wordt gebruikt voor of tegen een bepaalde verklaringstheorie. Ik wil onderzoeken of dit argument inderdaad zo'n zwaar gewicht heeft en ik wil de argumenten voor beide standpunten (wel of geen determinatie) op een rijtje zetten. Aan het eind geef ik mijn visie op deze kwestie.

Het punt van de determinatie wordt - zoals gezegd - als een belangrijk argument aangevoerd voor of tegen een (aantal) verklaringstheorie(-en). Wanneer het namelijk hard te maken is dat de uitdrukking *mal'ak Jahweh* gedetermineerd moet zijn, dan is het gemakkelijker aan te nemen dat het hierbij om een bijzondere gestalte gaat: zoals in de Logostheorie (MJ is bijzondere gestalte in de heilsgeschiedenis, gelijk aan de Logos).³⁹ Omgekeerd proberen diverse auteurs te bewijzen dat het om 'een' MJ gaat en dat er geen sprake is van de MJ als een bijzondere gestalte en speculaties daaromtrent.⁴⁰ Om de vraag naar wel of geen determinering te kunnen beantwoorden, kijken we eerst naar de grammatika (3.1.1.) en daarna naar andere argumenten die aangevoerd worden (3.1.2.).

3.1.1. Grammatika

De status constructus verbinding *mal'ak Jahweh* bestaat uit het substantief *mal'ak* (nomen regens) en de eigennaam *Jahweh* (nomen rectum). Volgens de 'algemene regel' is een status constructus verbinding gedetermineerd, wanneer het nomen rectum gedetermineerd is.⁴¹ Nu is een eigennaam 'van huis uit' gedetermineerd, dus ligt een

³⁹ Volgens V. Hirth, 1975, p. 139 (noot 1), gebruikt bijvoorbeeld E.W. Hengstenberg de grammatika als hoofddargument voor de visie dat het bij de MJ steeds om dezelfde persoon gaat, en dat het geen gewone engel is, maar de Verlosser.

⁴⁰ Bijvoorbeeld: V. Hirth, 1975; R. Gryson, 1967; A.S. van der Woude, 1963; F. Stier, 1934.

⁴¹ P. Joüon, 1947, p. 430 en C. Brockelmann, 1956, p. 67.

vertaling met 'de' voor de hand. Zo is de verbinding 'ir dawid te vertalen met 'de stad van David'. Wanneer men deze verbinding uitdrukkelijk ongedetermineerd wil laten, gebruikt men een omschrijving met $\overset{e}{\text{f}}$ (bijvoorbeeld in 1 Sam. 16:18). Het is opvallend dat wel de uitdrukking *nabi' $\overset{e}{\text{f}}$ Jahweh* voorkomt (bijvoorbeeld in 1 Sam. 3:20), maar dat nooit over *mal'ak $\overset{e}{\text{f}}$ Jahweh* wordt gesproken.⁴² De hierboven genoemde 'algemene regel' is echter niet onomstotelijk. Volgens Brockelmann kan '...auch ein individuell determiniertes Nomen [...] sein Regens indeterminiert lassen...'⁴³ Voorbeelden hiervan vinden we in 1 Sam. 4:12, 'isj binjamin wordt - op grond van de kontekst - 'een Benjaminit' en in Ri. 13:6 wordt 'isj 'Elohim, 'een man Gods'. Het lijkt erop, dat het op grond van puur grammatikale criteria niet mogelijk is een keuze te maken tussen wel of geen determinatie.⁴⁴ We moeten dus verder kijken.

3.1.2. Andere argumenten

In een aantal teksten is er duidelijk sprake van determinatie (MhE: Gen. 31:11; Ex. 14:19; Ri. 6:20; 13:6,9; 2 Sam. 14:17,20; 19:28 en 24:16). Een aantal auteurs⁴⁵ die van mening zijn dat MJ als niet-gedetermineerd moet worden opgevat, stelt dat bij deze 'determinatie-teksten' niet per se gedacht moet worden aan één bepaalde gestalte als MJ. Een aantal van deze teksten zijn volgens hen te verklaren uit het feit dat 'de *mal'ak*' reeds eerder werd geïntroduceerd, zoals in Ri. 6: na de introductie in vers 11 met MJ, volgt MhE in vers 20. Genoemde auteurs - die dus MJ als een appellativum beschouwen - beroepen zich ook op de LXX, waarin de ongedetermineerde vormen overwegen.⁴⁶ Ook een inhoudelijk onderzoek van de MJ-teksten levert volgens F. Stier eenzelfde konklusie op: 'Nicht die Bezeichnung MJ, sondern Funktion und Stellung sind die Determinanten.', en daarmee komt hij ook tot een appellatieve betekenis van MJ.⁴⁷ Ook W. Baumgartner is van mening dat we bij de MJ niet steeds aan dezelfde gestalte moeten denken. Hij wijst op het feit dat er over 'engelen van God' wordt gesproken en dat MJ op een verderfengel

⁴² V. Hirth, 1975, p. 25. Hirth noemt als reden voor het ontbreken van de omschrijving met $\overset{e}{\text{f}}$, dat dit bij een veel gebruikte term als MJ 'als zu umständlich erschien'.

⁴³ C. Brockelmann, 1956, p. 67. Zie ook P. Joüon, 1947, p. 431: 'Parfois le sens du groupe génital est indéterminé bien que le nomen rectum soit un nom propre.'

⁴⁴ Zo ook F. Stier, 1934, p. 42.

⁴⁵ A.S. van der Woude, 1963, p. 2-3. V. Hirt, 1975, p. 26. R. Gryson, 1967, p. 479.

⁴⁶ Keil-Delitzsch (1888 (I/1), p. 187 noot 1) zeggen over de vertaling van de LXX: 'All that the Septuagint rendering proves, is that the translators supposed "the angel of the Lord" to be a created angel; but it by no means follows that their supposition is correct.'

⁴⁷ F. Stier, 1934, p. 61. Zo ook V. Hirth, 1975 en F. Guggisberg, 1979.

èn op een beschermengel kan slaan. Verder wordt MJ ook voor profeten en priesters gebruikt (zie 2.5.). Aan de andere kant `...schliesst das natürlich nicht unbedingt aus, dass in bestimmten Zusammenhängen auch ein bestimmter Engel gemeint sei.' Baumgartner denkt hierbij onder andere aan de zogenaamde `exodusengel' en de `verderfengel'.⁴⁸

Wanneer ik op dit punt een konklusie probeer te formuleren, dan moet allereerst duidelijk zijn dat er een sterke samenhang is tussen de verklaring die men heeft voor het *mal'ak Jahweh*-probleem en de visie op wel of geen determinatie. Of negatiever geformuleerd: het lijkt er soms op dat de visie op wel of geen determinatie wordt ingegeven door de verklaringstheorie die men heeft voor het *mal'ak-Jahweh*-probleem. De grammatika verschuift de keuze naar de inhoud, en dan is maar de vraag met welke vooronderstellingen men de MJ-teksten leest. Mijn konklusie op dit punt luidt dan ook dat het niet mogelijk is om op grond van `objektieve criteria' (zoals grammatikale criteria) uit te maken of de verbinding MJ al dan niet gedetermineerd is. Een volgende vraag is of het noodzakelijk is om aan te nemen dat bij `de MJ' aan één bijzondere gestalte moet worden gedacht.⁴⁹

Interessant is de opvatting van M.A. Klopfenstein op dit punt:

`Für die Beweisführung [voor de these dat met MJ verschillende gestalten bedoeld zijn; JAH] ist m.E. die Indetermination auch gar nicht nötig, da "der Bote Jahwes" nicht generell gemeint zu sein braucht (stets dieselbe Gestalt), sondern je aktuell gemeint sein kann (je im Augenblick is dieses oder jenes Phänomen eben "der" Bote Jahwes).'⁵⁰

Als dit waar is, dan relativeert dat op zijn minst het argument van de (niet-)determinatie en is het tē eenvoudig om te zeggen dat op grond van niet-determinatie een aantal verklaringen moeten afvallen.

Tot slot van deze paragraaf wil ik mijn visie op de determinatie-kwestie geven. Ik doe dit voorzichtig en laat me graag corrigeren indien er gegronde redenen zijn voor een andere kijk op deze kwestie. Het mag duidelijk zijn dat ik de belangrijkheid van het determinatie-argument wil relativeren. Dit enerzijds omdat we op grond van de grammatika geen harde konklusies kunnen trekken, en anderzijds omdat bij de andere, inhoudelijke argumenten al snel vooronderstellingen mee gaan spelen.

Naar mijn mening is MJ op te vatten als een funktienaam en niet als een eigennaam. Dit baseer ik vooral op het feit dat MJ voor profeten en priesters wordt gebruikt en ook op het voorkomen van de meervoudsvorm van ME, zoals Baumgartner naar voren heeft gebracht. Daarbij is het niet noodzakelijk om aan te nemen dat MJ niet-gedetermineerd moet zijn. Wat mij betreft blijven hierbij te veel vragen over om een duidelijk standpunt in

⁴⁸ W. Baumgartner, 1959, p. 243-244.

⁴⁹ Zoals de auteurs in noot 2 aannemen. Zij proberen met het argument van de indeterminatie, onder andere de Logostheorie onderuit te halen.

⁵⁰ M.A. Klopfenstein, 1988, p. 349. Eenzelfde opvatting bij F. Stier, 1934, p. 42.

te kunnen nemen. Zo vraag ik me af of het beroep of de LXX zo sterk is: kan men de gekozen vertaling niet verklaren uit het feit dat men dichtbij het Hebreeuwse taaleigen wilde blijven? Daarom zal ik ook over `de' MJ blijven spreken, al betekent dat dus niet dat ik daarbij per se aan één bijzondere gestalte denk.

3.2. Bode-voorstelling

Om te kunnen bepalen of de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak* vergeleken kan worden met de relatie tussen bode en zender, moeten we eerst deze relatie nader bekijken (3.2.1.). In de volgende paragraaf bekijken we of er zoiets bestaat als een `bode-stijl', die gepaard gaat met de genoemde bode-voorstelling (3.2.2.). Als er sprake is van een `bode-stijl', dan is het wellicht mogelijk (stijl-)kriteria vast te stellen die het mogelijk maken te bepalen of de MJ is te plaatsen tegen de achtergrond van de bode-voorstelling.

3.2.1. Relatie bode - zender

In de relatie tussen een bode en zijn zender in het oude Midden-Oosten is het opvallend dat de bode kan worden onderscheiden van zijn zender èn dat hij tegelijkertijd óók met hem geïdentificeerd kan worden. In het OT vinden we daarvan treffende voorbeelden in Genesis 44 en in Richteren 11.⁵¹ In Gen. 44 lezen we dat Jozef zijn broers een bode achterna stuurt om de in de zak van Benjamin verborgen beker terug te halen. De broers reageren verontwaardigd:

`Waarom spreekt mijn heer zulke woorden? Verre zij het van uw knechten zo iets te doen. Zie, het geld dat wij boven in onze zakken vonden, hebben wij uit het land Kanaän tot u teruggebracht, en hoe zouden wij dan uit het huis van uw heer zilver of goud stelen? Degene van uw knechten, bij wie (de beker) gevonden wordt, moge sterven, en bovendien zullen wij mijn heer tot slaven zijn.⁵²

Uit het vervolg in vers 16 blijkt, dat met `mijn heer' Jozef wordt bedoeld. Dit weerhoudt de bode er niet van om de broers zo te antwoorden:

`Welaan, het zij zoals gij gezegd hebt; degene, bij wie hij gevonden wordt, die zal mij [!] tot slaaf zijn, maar gij zult vrij uitgaan.⁵³

We zien hier dus aan de ene kant een onderscheid tussen bode en heer (`uit het huis van uw heer'), aan de andere kant een duidelijke identificatie van de bode en zijn zender.

Een ander voorbeeld zien we in Ri. 11:

`Daarop zond Jefta boden (*mal'akim*) tot de koning van de Ammonieten met de boodschap: "Wat hebben *ik* en u met elkaar te doen, dat gij tegen *mij* optrekt om tegen *mijn* land oorlog te voeren? Toen zei de koning van de Ammonieten tot *de boden van Jefta*: "Israël heeft immers mijn land genomen, toen het uit Egypte opgetrokken was, van

⁵¹ A.S. van der Woude, 1963, p. 7. Deze auteur geeft ook voorbeelden uit de Umwelt van Israël.

⁵² Genesis 44:7-9.

⁵³ Genesis 44:10.

de Arnon tot de Jabbok en de Jordaan! Nu dan, *geef jij* (sing.) het mij goedschiks terug!⁵⁴

Hier zien we heel duidelijk dat de boden worden aangesproken, alsof ze Jefta zelf zijn. 'Zij representeren hem, maar "*zijn*" hem ook.'⁵⁵ De verklaring voor dit verschijnsel wordt gezocht in het begrip 'corporate personality'. H.W. Robinson, die deze term heeft ingevoerd, definiëert dit als volgt:

'The whole group, including its past, present, and future members, might function as a single individual through any one of those members conceived as representative of it. Because it was not confined to the living, but included the dead and the unborn, the group could be conceived as living forever.'⁵⁶

Volgens deze voorstelling, kan een bode worden opgevat als een verbijzondering, een 'extension', van zijn heer. A.R. Johnson laat deze voorstelling ook op hemelse boden slaan⁵⁷, en in navolging van hem passen verschillende auteurs deze voorstelling toe op de relatie Jahwe en zijn mal'ak:

'De *mal'ak Jahweh* wisselt in het Oude Testament zo vaak met Jahwe Zelf, omdat hij de "extension" van God is. Dit is overigens niet alleen het geval, als de *mal'ak* als *boodschapper* optreedt, maar ook daar, waar hij fungeert als beschermer of aanvoerder, ja zelfs als tegenstander van de mens.'⁵⁸

Er is echter ook forse kritiek gekomen op het begrip 'corporate personality'. Zo stelt J. Goldingay dat

'...the OT version of this common phenomenon was given a rather mystical connotation by being described in terms of 'corporate personality' connected with a primitive way of experiencing reality that was different from our modern way. [...] There is no need for the hypothesis that OT or NT people's corporate or individual self-awareness was radically different from our own.'⁵⁹

Wanneer we het geheel van de bode-voorstelling nogmaals overzien, dan valt op dat er in de relatie bode en zender sprake is van onderscheid en identificatie. Gezien de genoemde kritiek lijkt het niet verstandig deze identificatie te verklaren met het begrip 'corporate personality', om geen verkeerde connotaties op te roepen. De identificatie kan m.i. ook verklaard worden met termen als 'verregaande representatie of autorisatie' van de zender.⁶⁰

⁵⁴ Ri. 11:12-13 in een vertaling van A.S. van der Woude, 1963, p. 7.

⁵⁵ A.S. van der Woude, 1963, p. 7.

⁵⁶ H.W. Robinson, 1981, p. 25.

⁵⁷ A.R. Johnson, *The One and the Many in the Israelite Conception of God*, Cardiff, 1961², p. 4, geciteerd in F. Guggisberg, 1979, p. 234, noot 185.

⁵⁸ A.S. van der Woude, 1963, p. 10. Zie ook Th.C. Vriezen, 1974, p. 227 en S.P. Dee, z.j., p. 170.

⁵⁹ J. Goldingay, 1988, p. 169.

⁶⁰ Dit vereist nader onderzoek. Ik denk dat A.S. van der Woude het op dit punt niet met mij eens zal zijn. Hij hecht sterk aan de verklaring vanuit de 'corporate personality'-gedachte. De 'representatie-theorie' geeft volgens hem te weinig verklaring voor de vereenzelving van MJ en Jahwe (1963, p. 5).

Ik wil nog even stilstaan bij deze opmerking van A.S. van der Woude: de boden representeren Jefta, maar 'zijn' hem ook (zie boven). Het is opvallend dat Van der Woude 'zijn' tussen hoge komma's zet: waarschijnlijk wil hij hiermee aangeven dat de ontvanger de boden aansprak *alsof* hij Jefta aansprak. Er is geen sprake van werkelijke (of wezenlijke) identificatie tussen bode en afzender, wil Van der Woude naar mijn inzicht zeggen. Het is interessant om dit punt 'mee te nemen' naar paragraaf 3.3. en te zien hoe deze relatie bij de MJ is.

3.2.2. Bode-stijl

Volgens R. Ficker bevat het bericht van een bode-zending in de regel de naam van de afzender en die van de ontvanger, volgens het schema: 'en NN zond (*sjalach*) *mal'akim* naar X' (bijvoorbeeld in Ri. 11:12). Soms wordt de boodschap die moet worden overgebracht ingeleid met de bode-formule *koh 'amar NN* (zo spreekt NN), daarmee wordt de boodschap als woord van de afzender gelegitimeerd. Vaak echter ontbreekt de bode-formule en wordt *le'mor* met de boodschap verbonden (bijvoorbeeld Num. 22:5).⁶¹ Na de studies van Lindblom, Köhler en Westermann⁶² is de visie om de woorden *koh 'amar NN* op te vatten als een bode-formule - zoals Ficker dat doet - wijd verbreid. S.A. Meier maakt in zijn studie - op overtuigende wijze - duidelijk dat *koh 'amar NN* niet aangevoerd kan worden als diagnostisch voor 'messenger speech':

'There is no question that biblical narrative depicts messengers who use the phrase [*koh 'amar NN*] [...]. And even though there are relatively few cases of messengers in the Bible who use this phrase in comparison with the great number of messengers who relay their messages, one is justified in recognizing that the phrase was used by messengers. It is more often omitted in narrative descriptions of messengers doing their task, and one must conclude that it is an optional narrative feature that biblical storytelling found largely irrelevant for the purposes of its art.'⁶³

Na een onderzoek van 'data' in het OT en haar Umwelt, konkludeert Meier dat de '... formula is simply used to make citations of other's words.'⁶⁴ De uitdrukking komt dus wel voor in een bode-kontekst, maar ze heeft deze kontekst niet nodig.

Zoals hierboven al vermeld, ontbreken de woorden *koh 'amar NN* vaak in een bode-kontekst. Dit bracht F. Stier tot de stelling dat er in het OT sprake is van een 'Kurzform des alt-orientalischen Botenstils (ohne "So spricht N.N.")'.⁶⁵ Deze 'Kurzform' zou dan een

⁶¹ R. Ficker, 1971, p. 902.

⁶² Zie voor een overzicht van de diverse meningen S.A. Meier, 1992, p. 277 ev.

⁶³ S.A. Meier, 1992, p. 278-279.

⁶⁴ S.A. Meier, 1992, p. 284.

⁶⁵ F. Stier, 1934, p. 18-19. Deze visie wordt bijgevalen door V. Hirth, 1975, p. 86.

verklaring geven voor het probleem dat de bode in de direkte rede van de zender spreekt, zonder een bepaalde bode-formule. Stier wilde met dit argument een dam opwerpen tegen theorieën die de bode en de zender met elkaar identificeren. F. Guggisberg bekritiseert Stier op dit punt:

‘Indem er auf eine Sonderform der Botenrede zurückgreift, stellt sich uns die Frage: Warum sollte gerade diese Spezialform in unseren Texten in so reichem Masse auftreten? Wird bei diesen Vorgehen nicht Fälschlicherweise der Ausnahmefall zur Regel gemacht?’⁶⁶

Wanneer we nogmaals de vraag stellen naar criteria om de bode-voorstelling te kunnen bepalen, dan moet het antwoord zijn dat er op grond van stijl geen noodzakelijke kenmerken zijn. We hebben gezien dat er bepaalde uitdrukkingen zijn die een boodschap inleiden, maar deze ontbreken vaak. Het aannemen van een ‘gekürzte Stilisierung der Botenrede’, zoals Stier dat heeft voorgesteld, lijkt vooralsnog te hypothetisch.

3.3. Exegese

Ik wil nu een aantal teksten bekijken en daarbij de vraag stellen: is de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak* op een overtuigende wijze te verklaren vanuit de bode-voorstelling? Het gaat dan allereerst om tekstgedeelten waarin sprake is van het ‘Gottesich’⁶⁷ van de MJ: Gen. 16:7-14; Ex. 3:2 e.v.; Ri. 6:11-24; 13:2-25 en Zach. 3:1-7 (3.3.1). Daarna stel ik Exodus 23:21 aan de orde, vanwege het belang van deze tekst voor het verstaan van de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak* (3.3.2.).

3.3.1. ‘Gottesich’-teksten

De hieronder besproken teksten kunnen in dit verband niet volledig worden geëxegeseerd. Ik bespreek slechts een aantal punten die direkt te maken hebben met de Jahwe - MJ-relatie.

3.3.1.1. Genesis 16:7-14

De slavin Hagar is op de vlucht voor haar meesteres Sarai. Dan is daar - bij een waterbron in de woestijn - opeens een ontmoeting. De MJ ontmoet Hagar bij de bron aan de weg naar Sur. Hij begroet Hagar: ‘Hagar, slavin van Sarai, vanwaar komt gij en

⁶⁶ F. Guggisberg, 1979, p. 152.

⁶⁷ Met deze term wordt aangeduid dat de MJ als God zelf, in de eerste persoon, spreekt. Ik heb deze teksten gekozen omdat ze duidelijk de problemen rond de MJ en zijn relatie tot Jahwe weergeven. Om me niet alleen tot de historische boeken te beperken, heb ik ook Zach. 3 erbij genomen.

waarheen gaat jij?' (vers 8). Volgens Westermann is de groet bij de ontmoeting een sleutel voor het verstaan van de MJ in het OT:

‘Für die frühen Erzählungen vom m.j. ist wesentlich, dass er der Begegnende ist. Er ist nur in der Begegnung da. [...] Sein Kommen ist oft mit einem Gruss verbunden [...]; dadurch wird zum Ausdruck gebracht, dass er als ein Mensch einen Mensch trifft.’⁶⁸

De verzen 9, 10 en 11 beginnen met dezelfde zinsnede: ‘en de MJ zei tot haar’. In vers 9 gebiedt de MJ Hagar terug te gaan naar Sarai, in vers 10 wordt haar een talrijk nageslacht beloofd en in vers 11 wordt haar zwangerschap bevestigd. Volgens Westermann was deze vorm in een oude vertelling niet mogelijk: ‘Diese mechanische Aneinanderreihung zeigt, dass nachträglich verschiedene Worte des Gottesboten redaktionell verbunden worden sind.’⁶⁹ Ik zie geen enkele reden om aan te nemen dat deze woorden ‘redaktionell verbunden worden sind’. Ook Westermann voert geen echte redenen aan voor zijn stelling. Het gebruik van de woorden ‘mechanische Aneinanderreihung’ wijst erop dat Westermann zich niet voor kan stellen dat de MJ volgens de woorden van de tekst tot Hagar heeft gesproken. Het voorstellingsvermogen van Westermann vormt echter geen basis voor het beoefenen van literaire kritiek.⁷⁰ In ‘de oudere vertelling’ waren de verzen 8, 11 en 12 aaneengesloten, aldus Westermann. Hij wijst ook op de vorm van de ‘Sohnesverheissung’ die de volgende onderdelen kan (dus niet moet) bevatten: 1. Inleiding: ontmoeting/groet; 2. Aankondiging van de zwangerschap en de geboorte van een zoon, ingeleid met *hinneh* (hier: bevestiging van zwangerschap); 3. Naamgeving en verklaring van de naam; 4. Aankondiging van toekomst van het kind.⁷¹

Voordat we naar vers 13 gaan kijken wil ik het punt van de bode-voorstelling naar voren halen. Vooral bij vers 10 komt de vraag op: spreekt de MJ hier nu namens God, of is hij zèlf God? Volgens Heidt is het duidelijk:

‘In these words there is evident identity between the *mal'akh Yahweh* and the person granting the prolific posterity to Agar. But such a prophetic promise could not be given immediately by a creature, even though an angel. It follows therefore that the two must be essentially identical, in other words that God himself is speaking.’⁷²

⁶⁸ C. Westermann, 1981, p. 290.

⁶⁹ C. Westermann, 1981, p. 292.

⁷⁰ Dit brengt me op het punt van vooronderstellingen. Het volgende wat betreft mijn vooronderstellingen: ik wil uitgaan van de kanonieke tekst zoals die voor ons ligt. Het aannemen van bronnen en het beoefenen van literaire kritiek lijkt mij een heilloze weg. Dit vooral vanwege het ontbreken van objectieve criteria: met de inbreng van de zogenaamde ‘redaktor’ lijkt elke theorie ‘kloppend’ te maken. Daarnaast vraag ik me af op welke punten de kritische benadering nu wezenlijk méér inzicht heeft gegeven in het verstaan van de Bijbeltekst.

⁷¹ C. Westermann, 1981, p. 293. Deze vorm ook herkenbaar in o.a. Ri. 13:3-5 en Luk. 1:31-32.

⁷² W.G. Heidt, 1949, p. 71.

Een andere mening vinden we bij Van Selms: `...de ambassadeur [spreekt] niet zijn eigen woord [...], doch dat van zijn koninklijke zender. Wat de engel des Heren spreekt, is het woord des Heren.⁷³ Ik denk dat de bode-voorstelling hier voor de verzen 7-12 een goede verklaring biedt. Dit vanwege twee redenen: 1. het is mogelijk dat een *mal'ak* de woorden van zijn zender in de direkte vorm weergeeft, zonder een bepaalde inleidende formule (zie 3.2.); 2. men doet zo recht aan de betekenis van het woord *mal'ak*, dat allereerst `bode' betekent.

Vers 13 is een belangrijk - en qua uitleg omstreden - vers in dit gedeelte. Het gaat hierbij om de vraag: heeft Hagar een Godsverschijning meegemaakt? Zo ja, hoe verhoudt zich dat dan tot de MJ? Beslissend is daarom de uitleg van '*el r^Oi*', de verklaring van de `naam van de HERE' (vers 13). Ik geef eerst enkele interpretaties van dit vers. Keil en Delitzsch kiezen voor de vertaling:

`"Thou art a God of seeing; for she said, Have I also seen here after seeing?" [...] ..."God of seeing," i.e. who allows Himself to be seen, because here, on the spot where this sight was granted her, after seeing she still saw, i.e. remained alive.' Vanuit dit gezichtspunt is de naam van de bron in vers 14 volgens hen: `..."well of the seeing alive," i.e. at which a man saw God and remained alive.⁷⁴

J. Wellhausen `verbeterde' *h^alom* (hierheen) in Elohim, voegde *wa'echi* toe en vertaalde vers 13 met: `Habe ich doch wirklich einen Gott gesehen und bin am Leben geblieben nach dem Schauen.⁷⁵ Volgens Stier ligt het zwaartepunt echter ergens anders: `Die verderbnis liegt in 'achare ro'i' (is: na mijn gezien worden⁷⁶). Hij wil in plaats van '*ach^arej*, '*el chaj* (de levende God) lezen en dan vertalen:

`"Wahrlich, hier hab ich geschaut Gott, den lebendigen, der mich sieht." [...] ...so handelt es sich in dieser, vielleicht ursprünglichen Fassung der Stelle nicht um ein Schauen der sichtbar erschienenen Gottheit, sondern um den Ausdruck für die Erfahrung der Hilfe Gottes.⁷⁷

Westermann is niet overtuigd door de voorstellen vóór hem en slaat een andere richting in. Volgens hem bevatten vers 13 en 14 twee verschillende `etiologische afsluitingen'. Oorspronkelijk bevatte vers 13 de benaming van de bron, maar in onze overlevering is dit vers op te vatten als een `slot-variant'. `Bei dieser variante [...] ist das Ziel der Erzählung ein Gotteslob, das auf die Rettung zurücksieht...'.⁷⁸ Westermann parafraseert vers 13a als volgt:

⁷³ A. van Selms, 1967, p. 226.

⁷⁴ Keil-Delitzsch, 1988 (I/1), p. 221.

⁷⁵ Geciteerd bij F. Stier, 1934, p. 37. Stier noemt dit met Procksch een `ingeniöse Konjektur', maar vindt het ongeloofwaardig.

⁷⁶ Vertaling van M. Reisel, 1972, p. 81.

⁷⁷ F. Stier, 1934, p. 38-39.

⁷⁸ C. Westerman, 1981, p. 296.

‘Für mich ist er - wie er auch sonst heissen mag - der Gott, der mich sieht, d.h., der sich in meiner Not mir zugewendet hat... Damit ist schon entschieden, dass *j* in *rj* suffix in objektivem Sinn sein muss, also nicht ‘Gott des Sehens’ (OProcksch, HCWhite u.a.), sondern “Gott, der mich sieht” (FDelitzsch, RKilian, RdeVaux u.a.); nur so gibt es im Zusammenhang einen Sinn.⁷⁹

Voor vers 13b stelt Westermann voor om - net als Wellhausen - in plaats van *h^alom* (hierheen), Elohim te lezen: ‘Gott habe ich gesehen, nachdem er mich sah’. We moeten dit volgens hem opvatten in de zin van ‘Ich bin Gott begegnet [...], nachdem er mich [...] gesehen hat.’ De oplossing van Wellhausen (zie boven) vindt Westermann het overwegen waard. Wat betreft de naam van de bron in vers 14 vindt Westermann ‘Brunnen des Lebenden, der mich sieht’ het meest waarschijnlijk.⁸⁰

Op grond van de gegevens die we tot nu toe hebben gezien, kan ik geen keuze maken voor één van de standpunten. Voor het standpunt dat Hagar de verschijning van de MJ en Jahwe met elkaar identificeert is wat te zeggen, maar ook voor de opvatting dat ‘zien’ moet worden opgevat als ‘omzien naar’ zijn goede argumenten aan te dragen.⁸¹ Duidelijk is in elk geval dat Hagar het gebeuren herkent als het handelen van Jahwe: ‘toen noemde zij de naam van de HERE, die tot haar gesproken had’ (vers 13a). Zolang de identificatie tussen de MJ en Jahwe plaatsvindt op grond van ‘spreken’ (zoals hier in vers 13a), biedt de bode-voorstelling een goede verklaring⁸² (zie boven). Of dit ook geldt bij een identificatie waarbij sprake is van ‘zien’, is nu nog niet uit te maken, daarvoor is de uitleg van dit Schriftgedeelte te weinig eenduidig.

3.3.1.2. Exodus 3:2 e.v.

We bevinden ons weer in de woestijn. Mozes trekt met zijn kudde door de woestijn en komt bij de berg Horeb. Daar verschijnt hem de MJ in een vuurvlam uit een braamstruik. In de daarop volgende dialoog is de stem uit de struik echter van Jahwe/Elohim. Van de MJ is dus alleen aan het begin van de geschiedenis sprake (vers 2). Er zijn diverse literair-kritische verklaringen naar voren gebracht voor het voorkomen van de MJ in dit tekstgedeelte. Zo neemt F. Stier aan dat alléén de MJ gesproken heeft tegen Mozes. Volgens hem is de uitdrukking ‘en Hij zei’,

‘...wajjo’mer eine Formel, eine Breviloquenz, die nur das wesentliche "Dass", nicht aber das nebensächliche "Wie" der göttlichen Offenbarung hervorheben will. [...] So könnte

⁷⁹ C. Westermann, 1981, p. 296.

⁸⁰ C. Westermann, 1981, p. 296-297.

⁸¹ Zie voor dit laatste punt voorbeelden bij F. Stier, 1934, p. 38-39.

⁸² Vergelijk ook de opvatting van N. Habel, 1965, p. 299: De overgang van MJ naar Jahwe ‘...as the spokesman in the commission itself underscores the messenger character of the angel and the ultimate source of the divine command (cf. Gen 16:11-13).’

auch Ex 3,4b der Ausdruck "elohim rief" (bzw. "Jahwe sprach" v. 7) nur eine Verkürzung des wirklichen Vorgangs sein: Elohim (Jahwe) rief (sprach) durch MJ.⁸³

Met deze 'stijlformule' legt Stier alle uitspraken van God in de mond van de MJ en maakt hem tot woordvoerder.

F. Guggisberg meent dat we hier te maken hebben met een interpolatie:

'Wir dürfen wohl hier, wo der MJ nur ein Mal erwähnt wird, an eine Retouchierung denken, die den Zweck hatte, einen allzu starken Anthropomorphismus Jahwes abzuschwächen...'⁸⁴

In het tegenwoordige onderzoek wordt Ex. 3 door velen als 'literarisch uneinheitlich' beschouwd.⁸⁵ Zo ook door W.H. Schmidt die de 'Differenz der Gottesnamen' een hoofdkriterium van de bronnenscheiding noemt en dit dan ook toepast op Ex. 3. Vers 2a deelt hij toe aan de 'Jahwist'. De invoeging van de MJ dient de 'theologische Korrektur der Überlieferung', die van zien (vers 4) en spreken (v. 7), ja van de verschijning (v. 16) van Jahwe spreekt en tegelijk Gods vrijheid om zich te openbaren laat zien, aldus Schmidt.⁸⁶

In tegenstelling tot Schmidt, wil N. Habel Ex. 3:1-6 als een eenheid zien. Hij schrijft dit gedeelte toe aan de Elohist. Dit laatste vanwege de opvallende overkomsten tussen het optreden van de *mal'ak* in Ex. 3 en in Gen. 22:9-14, dat volgens Habel een 'classic E portrait' is.⁸⁷ Een ander bewijs voor de eenheid van dit gedeelte vindt Habel in de door hem onderzochte structuur van de roepingsverhalen. Toegepast op Ex. 3 ziet deze structuur er zo uit:⁸⁸

1. The Divine Confrontation, v. 1 - 4a;
2. The Introductory Word, v. 4b - 9;
3. The Commission, v. 10;
4. The Objection, v. 11;
5. The Reassurance, v. 12a;
6. The Sign, v. 12.

Ook uitgaande van de eenheid van dit gedeelte, ziet Heidt in de MJ 'a medium for divine communication'. Volgens hem is de meest overtuigende interpretatie dat de MJ was

⁸³ F. Stier, 1934, p. 27.

⁸⁴ F. Guggisberg, 1979, p. 41.

⁸⁵ Freedman-Willoughby, 1984, p. 900.

⁸⁶ W.H. Schmidt, 1977, p. 112. Het sterk hypothetische karakter van de bronnentheorie wordt duidelijk, wanneer we de diverse - en soms tegengestelde! - opvattingen over (bijvoorbeeld) Ex. 3:2a bekijken. Zo schrijft Röttger het voorkomen van de MJ toe aan een 'elohistische Bearbeiter'. Zie voor een kort overzicht: Freedman-Willoughby, 1984, p. 900.

⁸⁷ N. Habel, 1965, p. 302.

⁸⁸ N. Habel, 1965, p. 303-305. Habel wijst hierbij op veel overeenkomsten tussen de roeping van Mozes en die van Gideon (Ri. 6) en spreekt over 'the probability of a common pre-literary (or literary) form' die gebruikt is door de auteurs van deze 'call accounts'.

‘...the means used by God at this particular time to communicate his message to Moses.’⁸⁹

Kan de bode-voorstelling helder licht werpen op dit tekstgedeelte? Wanneer we uitgaan van de tekst zoals die voor ons ligt (en dat doe ik), dan denk ik dat de bode-voorstelling hier te kort schiet. In de tekst vindt een expliciete identificatie plaats tussen de MJ in vers 2 en God in vers 4 (beide: uit de braamstruik), die alleen ‘weg te werken’ is door een literair-kritische ingreep (zoals de ‘oplossing’ van F. Stier). Wanneer in Ex. 3 sprake was geweest van een dialoog tussen de MJ en Mozes, had de bode-voorstelling een verklaring kunnen bieden. Maar nu de tekst duidelijk een identificatie van MJ en God zèlf aangeeft, is zij als verklaring onvoldoende. De vraag hoe we deze identificatie moeten verstaan, wil ik in 3.3.2. beantwoorden. Waarom komt de MJ hier dan voor, wanneer God zèlf aan het woord is? Houtman zegt hierover:

‘De opdrachtgever is aanwezig in de gezondene. Tot uitdrukking wordt gebracht dat JHWH, de verheven Heer, niettemin de afstand tot de mens wil overbruggen. Doordat JHWH zelf sprekend wordt ingevoerd, wordt zijn persoonlijke betrokkenheid nog eens te meer onderstreept. Door de voorstelling van de bode, die zijn Heer vertegenwoordigt, maar niet identiek is met zijn Heer, blijft de afstand tussen JHWH en de mens gewaarborgd. De Nabije is ook de verheven Heer.’⁹⁰

3.3.1.3. Richteren 6:11-24

Gideon is aan het werk. Dan verschijnt hem de MJ die zegt: ‘De HERE is met u, gij dappere held’ (vers 11-12). In de volgende verzen staat dan dat de HERE tegen Gideon spreekt (14-19). Daarop volgt in vers 20 de MhE die tot hem spreekt, en in vers 21-22 wordt weer gesproken over de MJ.⁹¹ In vers 23 spreekt tenslotte de HERE weer tot Gideon.

De al eerder genoemde N. Habel, heeft ook op ‘de roeping van Gideon’ de literaire structuur van de roepingsverhalen toegepast.⁹² Hij ziet de verzen 11-17b als een eenheid en onderscheidt dan: 1. Divine confrontation (11b-12a); 2. Introductory word (12b-13); Commission (14); 4. Objection (15); 5. Reassurance (16); 6. Sign (17).⁹³

⁸⁹ W.G. Heidt, 1949, p. 75-76. Zo ook Keil-Delitzsch, 1988, p. 439: ‘The transition from the *Angel of Jehovah* (ver. 2) to *Jehovah* (ver. 4) proves the identity of the two...’.

⁹⁰ C. Houtman, 1986, p. 319.

⁹¹ Daarmee is duidelijk dat de benamingen MJ en ME/MhE inwisselbaar zijn.

⁹² Hij heeft zich hierbij o.a. gebaseerd op het werk van E. Kutsch (1956) die slechts vier onderdelen onderscheidt: 1. Auftrag; 2. Einwand; 3. Abweisung des Einwandes; 4. Zeichen.

⁹³ N. Habel, 1965, p. 298-301. Habel noemt de preciese aard van het teken van ‘sekundair belang’ (de verzen 18-22 en 36-40). Dit lijkt me nogal aanvechtbaar: vanuit de ‘preciese aard’ van het teken wordt juist en alleen duidelijk dat hij de MJ heeft gezien (vers 22)!

Het is duidelijk dat dit gedeelte een aantal vragen oproept (zoals de wisseling van onderwerp), hoe laten die zich het best verklaren? F. Guggisberg stelt voor - in navolging van Kutsch - om aan te nemen dat we in de verzen 11-24 te maken hebben met een 'jüngere Berufungssage' die in 'eine ältere, lokal gefärbte Kultsage eingearbeitet wurde. Zur Kultsage, die Ophra für den Jawekult legitimieren will, haben wir die Vv. 11a.19-24 zu rechnen, während der jüngeren Berufungssage die Vv. 11b-18 zufallen.'⁹⁴ Guggisberg probeert op grond hiervan een natuurlijke verklaring te geven voor 'Personenwechsel und Gottesich'. Zo stelt hij dat de twee uitspraken in vers 14 en 16 in de mond van Jahwe worden gelegd, overeenkomstig het 'roepingsschema' (zie boven) dat hier is gebruikt. Volgens Guggisberg is het niet nodig aan te nemen dat MJ en Jahwe in dit gedeelte als identiek worden voorgesteld.⁹⁵ W.G. Heidt, die zich niet bezig houdt met de ontstaansgeschiedenis van dit gedeelte, ziet in de subjektwisseling een bewijs van de gelijke identiteit van de MJ en Jahwe. Ook wijst hij op de doodsangst van Gideon in vers 22: 'Nowhere do we find evidence that people believed seeing an angel resulted in death. Therefore to interpret this passage of a divine manifestation on the part of Yahweh himself seems to be the only solution doing no violence to the text or historical setting.'⁹⁶ Eenzelfde opvatting vinden we bij Keil en Delitzsch; zij zeggen over de subjektwisseling in vers 14:

'The writer very appropriately uses the name Jehovah here, in-stead of the angel of Jehovah; for by his reply the angel distinctly manifested himself as Jehovah, more especially in the closing words, "Have not I sent thee?"...'⁹⁷

Voor hen is het duidelijk dat in de MJ God zèlf zich openbaart in menselijke vorm.

Kunnen we hier uit de voeten met de verklaring van de bode-voorstelling? Volgens Guggisberg wèl:

'Wir haben also auch hier keinen Grund im Boten, selbst wenn er wie Jahwe selber spricht, etwas anderes zu sehen als den Boten und damit ein von Gott unterschiedenes Wesen, da sich das Schwanken aus seinem Botencharakter ergibt.'⁹⁸

Ik kan niet met deze opvatting van Guggisberg meegaan. Zijn opvattingen over de ontstaansgeschiedenis van dit tekstgedeelte vormen m.i. een tè wankele en subjektieve basis om op te bouwen. Wanneer we uitgaan van de gegeven tekst en deze serieus nemen en zo proberen te verstaan, dan lijkt me de identificatie tussen de MJ en Jahwe niet te ontkennen. En deze identificatie is niet te verklaren uit de bode-voorstelling, omdat er expliciet staat 'de HERE zei' (vers 14) en vanwege de reactie van doodsangst van

⁹⁴ F. Guggisberg, 1979, p. 66. Vergelijk E. Kutsch, 1956, p. 80-81 en V. Hirth, 1975, p. 90.

⁹⁵ F. Guggisberg, 1979, p. 67-69.

⁹⁶ W.G. Heidt, 1949, p. 89-90.

⁹⁷ Keil-Delitzsch, 1988 (II/1), p. 332.

⁹⁸ F. Guggisberg, 1979, p. 69.

Gideon (vers 22). Wat betreft dit laatste punt: Gideon ervaaarde in de aanwezigheid van de MJ, God zèlf wezenlijk aanwezig: daarom is hij bang te zullen sterven (vergelijk Ex. 33:20). Volgens mij zijn we dan een stap verder dan de bode-voorstelling; daarbij wordt de *boodschap* van de bode, als de boodschap van de zender ervaren. Maar hier in Ri. 6 gaat het verder dan dat: Gideon ervaaart het *zien* van de MJ, als het zien van God zèlf. Dan is er sprake van een identificatie die verder gaat dan, 'het is *alsof* men in de bode met de zender zèlf spreekt' (vergelijk 3.2.1.). In de MJ is God zèlf wezenlijk aanwezig.

3.3.1.4. Richteren 13:2-25

Dit gedeelte vertoont overeenkomsten met Ri. 6 en Gen. 16. Net als in Ri. 6 verschijnt hier de MJ om een verlosser voor Israël aan te kondigen. Verder is er in beide gedeelten sprake van een offer dat door een vlam wordt verteerd en komt in beide gedeelten de angst om te zullen sterven na het zien van de MJ voor. Net als in Gen. 16 wordt hier de geboorte van een zoon aangekondigd en is de structuur van de 'Sohnesverheissung' te herkennen (zie 3.3.1.1).

Hoe wordt de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak* in dit gedeelte getekend? We maken allereerst weer een rondgang langs enkele auteurs. Volgens V. Hirth hebben we in Ri. 13 te maken met een profeet, en niet met een hemelse bode:

'Sieht man einmal von V.16c und dem erweiterten Schluss ab, dann lässt sich die Geschichte doch so vorstellen, dass ein Gottesmann zur Frau des Manoah kommt und ihr einen Sohn verheisst...'⁹⁹

Guggisberg is van mening dat we bij 'man Gods' (vers 6) moeten denken aan een verschijning van de MJ in menselijke gestalte. Voor Manoah en zijn vrouw is het pas na de verdwijning in de vlam (vers 20) duidelijk dat ze met een hemels wezen te maken hebben, aldus de auteur. Daarbij wordt de MJ hier duidelijk van God onderscheiden: in vers 8-9 wordt de MJ door Jahwe gezonden naar Manoah en zijn vrouw. De uitspraak in vers 22, '...wij hebben Elohim gezien', moet volgens Guggisberg niet als een Godsverschijning worden verstaan. Met Elohim wordt hier namelijk 'ein göttliches Wesen' bedoeld. En wat betreft de doodsangst:

'Wo dieser Bote auftritt, ist es für den Menschen immer furchterregend; denn er steht dabei, wenn nicht direkt, so doch indirekt Jahwe gegenüber. [...] Der MJ is auch hier das Medium, durch das Jahwe mit den Menschen verkehrt und als solchem gebührt ihm die gleiche Ehre wie seinem Herrn.'¹⁰⁰

Tot eenzelfde konklusie komt F. Stier. Hij wijst er verder op dat vers 18 in de huidige lezing ('Waarom vraagt gij toch naar mijn naam? Immers, die is wonderbaar') geen goede zin geeft. Daarom wil hij in plaats van *pill'î* (wonderbaar), *pele' Jahweh* lezen:

⁹⁹ V. Hirth, 1975, p. 51.

¹⁰⁰ F. Guggisberg, 1979, p. 69-72.

„Denn das (wofür du mir danken willst,) ist ja eine Wundertat Jahwes"... [...] Dann ist aber zwischen MJ und Jahwe eine deutliche Trennungslinie gezogen: Jahwe *wirkt* das Wunder, MJ *verkündet* es.¹⁰¹

Volgens K.F.D. Römheld is een tekstwijziging hier niet nodig. De uitdrukking 'die is wonderbaar' slaat volgens hem niet alleen op de goddelijke herkomst van de MJ, maar wijst tegelijk vooruit naar de wonderlijke verdwijning van de engel.¹⁰²

We komen nog even terug bij de doodsangst. B. Holwerda stelt de vraag waarom Manoah bang is te zullen sterven, Mozes sprak toch ook met de engel in Ex. 33?

Holwerda zegt dan:

„Mozes heeft steeds met de Engel gesproken, maar hij heeft wel in de gaten: dit is Jahwe verhuld... [...] Bij Gideon en ook hier is de verschijning van Jahwe in de Mal'ak ten leven en ter verlossing. De vrees komt vanwege verbastering van de openbaring aan Mozes: men weet niet meer dat de Mal'ak-openbaring is ten leven en een begin van verlossing en dat alleen de verschijning van God Zelf in zijn volle majesteit dodelijk is.¹⁰³

Zoals we zagen, vindt Guggisberg de bode-voorstelling in dit gedeelte terug. Het is inderdaad zo dat we hier aan de ene kant een duidelijk onderscheid vinden tussen de MJ en zijn Zender (vers 9 en 16). Aan de andere kant is er ook sprake van identificatie (vers 22). Het lijkt me niet juist om hier Elohim te vertalen met 'een goddelijk wezen', zoals Guggisberg doet. Dat is alleen mogelijk wanneer de kontekst dat aangeeft. Met Ex. 33:20 in het achterhoofd kan hier m.i. alleen maar gelezen worden 'wij hebben God gezien'. Heeft Manoah dan misschien een foute inschatting gemaakt en is zijn identificatie van de MJ met God onjuist? Ik denk dat we daar niet van uit mogen gaan, omdat de Richtersschrijver dat dan wel had laten blijken. De konklusie is dan ook dezelfde als bij Ri. 6: Manoah en zijn vrouw identificeren zèlf de MJ met God. Deze identificatie gaat verder dan die zoals in de voorstelling van bode en zender.

3.3.1.5. Zacharia 3:1-7

Het vierde 'nachtgezicht' van Zacharia is niet zo eenvoudig te begrijpen en roept veel vragen op. Ik beperk me tot een aantal vragen rond de MJ. We zien - met Zacharia - de volgende scene: de hogepriester Jozua staat voor de MJ, terwijl de satan aan Jozua's rechterhand staat om hem aan te klagen (vers 1). De satan wordt door Jahwe bestraft, omdat deze tegen het heil van Jahwe ingaat (vers 2). Jozua staat in vuile kleren voor de MJ, als teken van zonde en onreinheid (vers 3). Dan geeft de MJ zijn dienaren de opdracht om Jozua - als representant van het volk¹⁰⁴ - de vuile kleren uit te doen en hem

¹⁰¹ F. Stier, 1934, p. 30.

¹⁰² K.F.D. Römheld, 1992, p. 37. Wat betreft de goddelijke herkomst: 'Die Wurzel *pl'* wird zwar nicht ausschliesslich, aber mehrheitlich in göttlichen Zusammenhängen gebraucht' (noot 22).

¹⁰³ B. Holwerda, 1978, p. 188.

¹⁰⁴ F. Guggisberg, 1979, p. 86.

feestkleding aan te trekken, als symbool van het wegnemen van zijn ongerechtigheid (vers 4). In vers 5 zegt dan de profeet¹⁰⁵: 'laat ze een reine tulband op zijn hoofd zetten'. En dat wordt meteen gedaan, terwijl de MJ erbij staat. Vervolgens geeft de MJ Jozua in de naam van de HERE een voorwaardelijke heilsbelofte (vers 6-7).

Volgens F. Stier treedt de MJ in Zach. 3 op als 'hemelse Wesir', de hoogste beamte en plaatsvervanger van de Koning.¹⁰⁶ Nog specifiek is hier sprake van een optreden van de hemelse 'Wesir' in de functie van rechter: er vindt namelijk een rehabilitering van de hogepriester Jozua plaats.¹⁰⁷ In vers 2 wil Stier - met de Syrische vertaling - in plaats van Jahwe, MJ lezen, omdat anders Jahwe in de volgende directe rede over zichzelf in de derde persoon zou spreken.¹⁰⁸ Vanuit Zach.3 konkludeert Stier het volgende over de MJ:

'Hier, wie in cap. 1, tritt uns eine den Hörern und Lesern Sacharjas bekannte Figur entgegen: Jahwe, der Himmelskönig, hat seine Weltregierungsgeschäfte seinem Wesir übergeben. [...] ...[er] tritt aber so aktiv in den Vordergrund, ja durch die Wegnahme der Sünden [...] so sehr in Jahwes eigensten Bereich, dass spätere Reflexion sich daran stossen konnte. [...] Auch Sach 3 zeigt, dass der gottgesandte Hüter und Führer Israels durch die Wüste, der "Himmelsoberst", Wesir Jahwes und Fürbitter Israels, in den Heilserwartungen des nachexilischen Volkes in Jerusalem und Judäa eine bedeutsame Rolle spielte.'¹⁰⁹

Volgens Guggisberg wordt de MJ hier getekend als 'himmlischer Minister und oberster Richter', die de beloften van Jahwe met een bodespreuk doorgeeft aan Jozua (vers 7a). De MJ is dus niet alleen rechter, maar ook beschermer en pleiter voor het hele volk (vers 2). Het gebruik van de bodespreuk maakt duidelijk, aldus Guggisberg, dat de MJ onder Jahwe staat en dat hij van Hem onderscheiden wordt. Het nieuwe van de MJ hier is zijn functie (hoogste rechter) en zijn 'werkingsbereik' (de hemelse hofstaat).¹¹⁰ We betrekken de bode-voorstelling weer bij de gedeelte: voldoet deze voorstelling hier? Het is duidelijk dat we - vergeleken met de vorige teksgedeelten - hier in Zach. 3 in een andere situatie

¹⁰⁵ Volgens Keil-Delitzsch, 1988 (X/2), p. 254, en A.S. van der Woude, 1984, p. 67, is hier de profeet aan het woord. Volgens F. Guggisberg, 1979, p. 86, moet het de MJ zijn geweest. Voor nog andere opvattingen zie Van der Woude.

¹⁰⁶ F. Stier, 1934, p. 76. Eenzelfde opvatting bij V. Hirth, 1975, p. 98. F. Guggisberg, 1979, p. 153, heeft kritiek op de methode van Stier om de MJ als 'Wesir' te vergelijken met allerlei (boden-)goden uit andere religies.

¹⁰⁷ Volgens A.S. van der Woude, 1984, p. 62, vinden in het hemelhof géén rechtszittingen plaats, maar wordt er 'slechts' beraadslaagd over aardse aangelegenheden. De MJ treedt hier dus niet op als plaatsvervangend rechter; het 'staan' van Jozua voor de MJ heeft namelijk geen juridische betekenis, aldus Van der Woude.

¹⁰⁸ F. Stier, 1934, p. 76-77. A.S. van der Woude, 1984, p. 63-64, vindt deze wijziging niet nodig: 'Dat YHWH bij zijn spreken naar zichzelf met gebruikmaking van de derde persoon verwijst, is in het Oude Testament geenszins zonder parallel.' Keil-Delitzsch, 1988 (X/2), p. 251, vermelden bij dit vers: 'But Jehovah, i.e. the angel of Jehovah, repels the accuser...!'

¹⁰⁹ F. Stier, 1934, p. 79.

¹¹⁰ F. Guggisberg, 1979, p. 86-87.

terecht zijn gekomen. We hebben te maken met een visioen, waarbij het 'toneel' is verplaatst naar de hemelse gewesten. De functie van de MJ doet hier inderdaad denken aan een 'eerste minister', ook omdat de MJ bevelen geeft aan hemelse dienaren (vers 4). De term van Stier, 'Wesir', draagt te veel connotaties met zich mee en kan beter vermeden worden, zoals Guggisberg terecht heeft opgemerkt. Ook in dit gedeelte is sprake van onderscheid en identificatie in de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*. Het onderscheid komt naar voren door het gebruik van de 'citaat-formule' (zo zegt Jahwe), en daarmee is de MJ duidelijk een bode van Jahwe. Aan de andere kant zien we in vers 4 dat de MJ - zonder 'citaat-formule' - woorden spreekt, die alleen van Jahwe afkomstig kunnen zijn: 'zie, ik neem uw ongerechtigheid van u weg'. Zoals eerder is opgemerkt, is een bepaalde bode-stijl niet verplicht, en daarom is het mogelijk deze identificatie te verklaren vanuit de bode-voorstelling, waarin de bode in de direkte rede van de zender kan spreken.

3.3.1.6. Konklusies 3.3.1.

We kunnen konkluderen dat voor de onderzochte tekstgedeelten de bode-voorstelling niet geheel voldoet. Wanneer de MJ de woorden van Jahwe in de direkte rede weergeeft - ook al ontbreekt een bepaalde bode-stijl -, dan kan men dit verklaren met behulp van de bode-voorstelling. We hebben echter gezien dat in een aantal gevallen de identificatie verder gaat dan dit (3.3.1.-2./-3./-4.) en dat daarbij de bode-voorstelling als verklaring te kort schiet.

Dan komt natuurlijk de vraag naar boven: hoe moeten we die relatie van onderscheid en identificatie dan wél beschrijven? In de volgende paragraaf wil ik een poging doen om daar iets meer over te zeggen.

3.3.2. Exodus 23:21

Wat kunnen we zeggen over de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak* zonder een spekulatieve richting uit te gaan? Ik denk dat Ex. 23:21 een richting kan wijzen op dit punt. In Ex. 23:20-21 (zie, ik zend een *mal'ak* voor uw aangezicht [...] mijn naam (*sjem*) is in hem) zien we weer die relatie van onderscheid (een *mal'ak*) en identificatie (mijn naam is in hem). In vers 23 wordt dan ook gesproken over 'mijn *mal'ak*'. Wat kunnen we over die identificatie zeggen, oftewel wat wordt met 'mijn *sjem* is in hem' bedoeld? A.S. van der Woude zegt over de theologische betekenis van *sjem*:

'Weil der Name in dynamischen Sinne das meint, was den Träger des Namens auszeichnet, bedeutet *sem jhwh* [...] öfters die Herrlichkeit, den Ruhm und die Macht Jahwes, wie diese sich in Schöpfung (Ps 8,2.10) und Geschichte (Ex 9,16) offenbaren.

Diese Verwendung [...] lässt sich in manchen Fällen kaum von dem Gebrauch des Ausdrucks als Wechselbegriff für Jahwe trennen.¹¹¹

Volgens hem moeten we bij deze tekst dan ook denken aan de 'persoonlijke aanwezigheid van God in zijn bode'.¹¹²

Freedman en Willoughby zeggen het zo: 'Er ist die Begegnende mit JHWHs Autorität, Vollmacht und in seinem Namen.'¹¹³

Keil en Delitzsch gaan nog een stap verder:

'The name of Jehovah was in this angel (ver. 21), that is to say, Jehovah revealed Himself in hem; and hence he is called in chap. xxxiii. 15,16, the face of Jehovah, because the essential nature of Jehovah was manifested in him. This angel was not a created spirit, therefore, but the manifestation of Jehovah Himself...'¹¹⁴

V. Hirth gaat tegen deze opvatting in, en zegt:

'Ebenso wie der deuteronomische Ausdruck vom Wohnen des Namens Jahwes im Tempel absichtlich die Anschauung vermeidet, dass Jahwe in seiner ganzen Macht ständig an diesen Ort gebunden ist, so bedeutet auch die Wendung, dass Jahwes Name in seinem Mal'ak ist, nicht die Identität beider, sondern gerade eine Differenzierung.'¹¹⁵

Ik denk dat Keil en Delitzsch te ver gaan, als ze op grond van deze tekst aannemen dat de MJ een 'manifestatie' van God zelf is. Daarmee doen ze m.i. te kort aan het onderscheid, dat ook in deze tekst naar voren komt. We zien hier twee kanten van de ene gestalte: aan de ene kant is er sprake van onderscheid (een *mal'ak*), aan de andere kant zien we een sterke identificatie: in de *mal'ak* is God zelf aanwezig met zijn autoriteit en heerlijkheid.¹¹⁶ Exodus 23:21 wil m.i. zeggen dat we in de MJ met Jahwe zelf te doen hebben. Dat is de boodschap en tegelijkertijd het mysterie: de heilige God (Jahwe) die omwille van zijn verbond naar mensen toekomt (met bescherming, redding en oordeel) in de gestalte van de MJ. Wanneer dat vaststaat, is vraag twee - en ook van minder belang - hoe we dat in onze woorden 'gieten'! In 4.2. wil ik daar nog iets meer over zeggen.

3.4. Konklusies hoofdstuk 3

1. Het is niet mogelijk om op grond van objectieve, grammatikale criteria uit te maken of de verbinding *mal'ak Jahweh* al dan niet gedetermineerd is. Juist vanwege dit feit is

¹¹¹ A.S. van der Woude, 1976, p. 958.

¹¹² A.S. van der Woude, 1976, p. 957.

¹¹³ Freedman-Willoughby, 1984, p. 901.

¹¹⁴ Keil-Delitzsch, 1988 (I/2), p. 152.

¹¹⁵ V. Hirth, 1975, p. 64.

¹¹⁶ Dit zien we m.i. bevestigd in Jesaja 63:9 (tekst volgens MT). Ik laat deze tekst echter buiten beschouwing omdat er (te) veel tekstkritische vragen aan vast zitten.

het verstandig om aan dit argument niet te veel gewicht te hechten bij het zoeken naar een verklaringstheorie voor de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*. (3.1.1. en 3.1.2.)

2. De uitdrukking *mal'ak Jahweh* is op te vatten als een funktienaam. Daarbij is het niet noodzakelijk dat zij niet-gedetermineerd is. (3.1.2.)

3. De bode-voorstelling in het oude Midden-Oosten kenmerkt zich door onderscheid en identificatie tussen zender en bode. Dit wordt wel verklaard met het begrip 'corporate personality'. Vanwege de - m.i. terecht - kritiek op dit begrip, pleit ik ervoor om de bode-voorstelling te verklaren met termen als 'verregaande representatie of autorisatie'. (3.2.1.)

4. Er zijn geen noodzakelijke stijl-kenmerken te traceren die zouden aangeven dat we met een bode-voorstelling te maken hebben. (3.2.2.)

5. Na onderzoek van een aantal tekstgedeelten, blijkt dat de bode-voorstelling niet geheel voldoet als verklaring. Zij kan wel een verklaring geven voor het 'Gottesich' van de MJ, maar op het punt van de identificatie schiet zij te kort. (3.3.1.)

6. Op grond van Exodus 23:21 (en de eerder behandelde teksten) stel ik vast dat we in de gestalte van de MJ twee kanten zien: aan de ene kant is er onderscheid met God zèlf (een *mal'ak*) en aan de andere kant zien we identiteit (de autoriteit en heerlijkheid van Jahwe is in hem). (3.3.2.)

4. VERKLARINGSTHEORIEËN VOOR HET *MAL'AK - JAHWEH*-PROBLEEM

In de loop van de tijd zijn er uiteenlopende verklaringen voor het *mal'ak - Jahweh*-probleem naar voren gebracht. In dit hoofdstuk geef ik een beknopt overzicht van deze verklaringstheorieën. Ik doe dat op de volgende manier: in de eerste sub-paragraaf van een bepaalde theorie geef ik weer hoe de aanhangers van die theorie tegen genoemd probleem aankijken. In een tweede sub-paragraaf geef ik dan de kritiek weer, zoals die door verschillende auteurs is geuit op de betreffende theorie. Deze kritiek is dus niet gelijk aan mijn kritiek! (4.1.) Daarna geef ik in een evaluatie weer hoe ik zelf over de diverse theorieën denk en - gekombineerd met de gegevens uit hoofdstuk 3 - welke theorie(-en) de beste verklaring biedt(-en) (4.2.). Tot slot wordt alles nog eens op een rijtje gezet in de eindconklusies (4.3).

4.1. Verklaringstheorieën

In de diverse overzichten¹¹⁷ die er bestaan van de verklaringstheorieën is weinig lijn te ontdekken als het gaat om de volgorde. Die lijkt er dan ook weinig toe te doen, vooral omdat er geen duidelijke chronologische lijn is aan te wijzen. Het is wel mogelijk om een onderscheid te maken tussen theorieën die meer op de functie van de MJ letten, en zij die meer aandacht geven aan het wezen van de MJ.¹¹⁸ Hieronder neem ik grotendeels de - vrij willekeurige - volgorde van F. Guggisberg over, omdat hij veel theorieën verwerkt in zijn overzicht.

4.1.1.1. Logostheorie

De oudste theorie, de Logostheorie, ziet in de MJ het goddelijk Woord. In de patristische literatuur¹¹⁹ wordt de MJ gelijkgesteld met de `...Godmens Christus en ziet men in het gezonden zijn en de identiteit met God het beste bewijs, dat men met de tweede Persoon van de Triniteit te maken heeft.¹²⁰ Op deze manier gaf men een verklaring voor de eenheid en het onderscheid tussen de MJ en God. Volgens Guggisberg gebruikten de kerkvaders de gelijkstelling met polemische en dogmatische motieven: zo konden ze bewijzen, dat Christus al in de tijd van het oude verbond tot individuele gelovigen

¹¹⁷ Zoals daar zijn: F. Guggisberg, 1979, p. 134-155; F. Stier, 1934, p. 1-9; W.G. Heidt, 1949, p. 96-101; V. Hirth, p. 13-22; Freedman-Willoughby, 1984, p. 901; R. Ficker, 1971, p. 907; R. Gryson, 1967, p. 474-482; A.S. van der Woude, 1963, p. 4-6; H. Gross, 1959, p. 33-35; C.J. Trip, 1858, p. 47-97.

¹¹⁸ Freedman-Willoughby, 1984, p. 901.

¹¹⁹ Bredere behandeling bij C.J. Trip, 1858, p. 21-47.

¹²⁰ A.S. van der Woude, 1963, p. 4.

gesproken had.¹²¹ In later tijd verdedigde onder andere E.W. Hengstenberg deze theorie.

Ter illustratie een citaat van hem:

‘Es ist also unter dem Engel Jehovah's der Offenbarer Gottes zu verstehen, der seiner Gottheit theilhaftig und mit Ihm durch Einheit des Wesens verbunden, alle Beziehungen Gottes zu den Patriarchen, nachher zu der sichtbaren Theokratie vermittelte. Dieser Offenbarer Jehovah's wurde dann in Zukunft als grosser Wiederhersteller erwartet. Man erwartete, dass in dem Messias, der schon früher oft vorübergehend erschienene Engel oder Offenbarer Jehovah's, die menschliche Natur annehmen und das Israelitische Volk sowohl, als die Heidenvölker erlösen und beseligen werde.’¹²²

In Nederland hebben onder andere A. Kuyper en H. Bavinck deze theorie verdedigd.¹²³

4.1.1.2. Kritiek

Volgens Guggisberg is het zwakke van de Logostheorie, dat zij alleen gesteund wordt door de ‘Gottesich’-teksten. In de andere teksten is er sprake van een geschapen engel, aldus de aanhangers. Verder komt men vaak niet op exegetische gronden tot deze theorie, maar wil men de eenheid van Oude en Nieuwe Testament aantonen. Al met al maakt deze theorie een niet-objektieve indruk, aldus Guggisberg.¹²⁴ Volgens Stier is de Logostheorie bij de kerkvaders opgekomen vanuit polemisch-dogmatische motieven. Tegen die achtergrond moet ze worden gezien, en daarom is ze geen antwoord op de ‘MJ-Frage’ zelf.¹²⁵ Gross stelt in zijn kritiek op deze theorie de (rethorische) vraag: zou het werkelijk zonder belang zijn dat de Bijbelschrijvers bij de beschrijving van de theofanie het subjezt afwisselen, dan de MJ, dan Jahwe?¹²⁶ Tot slot Heidt: volgens hem berust deze theorie vanwege twee argumenten op simpel ‘gis-werk’: 1. het is onmogelijk een onomstotelijk bewijs te vinden in het OT voor de gedachte dat men zich bewust was van ‘plurality of persons in God’ en 2. de grote nadruk op de ‘unicity’ van God in het OT.¹²⁷

4.1.2.1. Identiteitstheorie

De aanhangers van deze theorie zien in de MJ een verschijningsvorm van Jahwe, waarbij de MJ identiek is met God. In tegenstelling met de Logostheorie stelt men de MJ niet

¹²¹ F. Guggisberg, 1979, p. 134.

¹²² Uit zijn *Christologie des Alten Testaments*, 1829 (I/1), p. 215vv., geciteerd bij C.J. Trip, 1858, p. 86.

¹²³ Zie literatuurlijst.

¹²⁴ F. Guggisberg, 1979, p. 134.

¹²⁵ F. Stier, 1934, p. 2-3.

¹²⁶ H. Gross, 1959, p. 34.

¹²⁷ W.G. Heidt, 1949, p. 97.

gelijk aan het goddelijk Woord, omdat dit een nieuwtestamentisch begrip is. Naast alle nadruk op de identiteit van MJ en Jahwe, stelt men binnen deze theorie toch ook steeds een klein onderscheid tussen beide vast. F. Guggisberg onderscheidt een aantal groepen binnen deze theorie. Ik noem daarvan de belangrijkste twee:

a. De MJ is een verschijningsvorm van Jahwe. Een vertegenwoordiger van deze groep, E. Kautzsch, zegt over de verhouding tussen de MJ en Jahwe:

‘In Wahrheit ist der Engel Jahwes ursprünglich eine Erscheinungsform Jahwes selbst, eine vorübergehende Versenkung desselben in die Sichtbarkeit, nur Insofern von ihm unterschieden, als er nicht die ganze volle Majestät seines Wesens darstellt.’¹²⁸

Omdat Kautzsch niet alle teksten met zijn theorie kan verklaren, neemt hij aan dat er een ontwikkeling in het MJ-begrip is geweest (vandaar ‘ursprünglich’). Daarbij werd de MJ geen geschapen engel, maar werd alleen het onderscheid tussen de MJ en Jahwe sterker benadrukt, aldus Kautzsch. Ook de eerder genoemde W.G. Heidt kan tot deze groep worden gerekend.

b. De Identiteitstheorie verbonden met godsdiensthistorische beschouwingen. Als voorbeeld voor deze groep noem ik G. van der Leeuw. Hij ziet in de MJ ‘...het wezen Gods als *external* opgevat, uitgezonden goddelijke kracht... Naar zijn wezen is een engel dus een losgeraakte ziel’.¹²⁹ Van der Leeuw probeert dus vanuit een algemeen godsdiensthistorisch gegeven, het verschijnsel MJ te verklaren.

4.1.2.2. Kritiek

F. Stier heeft ernstige kritiek op de hypothese van Kautzsch: allereerst maakt hij gebruik van godsdiensthistorische ontwikkelingsschema's die nogal twijfelachtig zijn. Daarnaast gaat hij uit van zaken die eerst nog bewezen moeten worden.¹³⁰

In zijn kritiek op Kautzsch stelt Guggisberg dat het aannemen van een klein onderscheid - bij alle nadruk op identiteit - vaak gezocht en gekunsteld overkomt. Tevens kan deze theorie een groot gedeelte van de teksten - waarin de nadruk ligt op representatie - niet verklaren.¹³¹

A.S. van der Woude heeft als bezwaar tegen de hypothese van Van der Leeuw, dat hij een oudtestamentische voorstelling wil verklaren vanuit een algemeen godsdiensthistorisch gegeven, zonder na te gaan of deze voorstelling wel voorkwam in het oude Israël.¹³² Of om het met Stier te zeggen: ‘Die Übertragung dieses

¹²⁸ Geciteerd bij F. Guggisberg, 1979, p. 135.

¹²⁹ Geciteerd bij A.S. van der Woude, 1963, p. 5. Van der Woude noemt deze opvatting ‘de theorie van de âme extérieure’.

¹³⁰ F. Stier, 1934, p. 5-6.

¹³¹ F. Guggisberg, 1979, p. 139.

¹³² A.S. van der Woude, 1963, p. 5.

folkloristischen Begriffs auf Jahwe ist kühn und willkürlich'.¹³³ Daarbij ziet Van der Leeuw - net als de andere aanhangers van deze theorie - zich gedwongen een ontwikkeling aan te nemen van de met Jahwe identieke MJ, naar een 'gewone' engel, aldus Guggisberg.¹³⁴

4.1.3.1. Representatietheorie

Volgens deze theorie is de MJ de bode die in naam en in opdracht van God handelt en spreekt. Daarbij mag de MJ Gods eer, deugden en rechten op zichzelf toepassen, maar persoonlijk is hij niet God zèlf. Met de woorden van A. Rohling: '...der Bote des Königs ist nicht der König selbst und der Gesandte Gottes nicht Gott selbst'.¹³⁵ Volgens Van der Woude heeft deze verklaring binnen de Rooms-katholieke theologie veel aanhangers gevonden, omdat in deze theorie de nadruk ligt op de kreaturelijkheid van de MJ.¹³⁶ Deze theorie heeft in de persoon van de kerkvader Augustinus al oude papieren. Zo zegt Augustinus: 'Es ist offenbar, dass alles das, was den Vätern erschien, [...] durch eine Creatur geschehen ist'.¹³⁷

4.1.3.2. Kritiek

Volgens A.S. van der Woude doet deze theorie '...geen recht aan het feit, dat voor het besef van de Bijbelschrijvers de bode van God bij alle onderscheid van Jahwe toch ook Jahwe is...'.¹³⁸ Guggisberg vindt het positief dat deze theorie het bode-karakter van de MJ benadrukt. Ze bevredigt echter niet, wanneer ze tegenstellingen als een geschapen engel en schijnbare identiteit met elkaar wil verbinden via het vertegenwoordigingsbegrip. Deze verhouding kan beter in termen van 'corporate personality' worden omschreven, aldus Guggisberg.¹³⁹

Stier spreekt in zijn kritiek over 'die fast mechanische Harmonistik' in deze theorie: de ontvangers van de MJ wisten wel dat ze slechts met een door God gezonden engel

¹³³ F. Stier, 1934, p. 6.

¹³⁴ F. Guggisberg, 1979, p. 141.

¹³⁵ Geciteerd bij F. Stier, 1934, p. 3.

¹³⁶ A.S. van der Woude, 1963, p. 5.

¹³⁷ Geciteerd bij C.J. Trip, 1858, p. 44.

¹³⁸ A.S. van der Woude, 1963, p. 5.

¹³⁹ F. Guggisberg, 1979, p. 143-144.

spraken, maar ze gedroegen zich zo alsof God zèlf voor hen stond. `Eine solche Annahme ist psychologisch unwahrscheinlich', aldus Stier.¹⁴⁰

4.1.4.1. Interpolatietheorie

Deze theorie ziet in de term *mal'ak Jahweh* een later interpolatie voor *Jahweh* om een al te antropomorfe beschrijving van Jahwe te voorkomen. `De onbevangen wijze, waarop de oorspronkelijke heiligdomslegenden destijds over theofanieën spraken, beschouwde men in later tijd als een profanisatie van Gods heiligheid'.¹⁴¹ Daarom verving men *Jahweh* door *mal'ak Jahweh*. Als voorbeeld bij deze theorie geef ik een citaat van H. Gunkel over de exegese van Genesis 16:

`In den ältesten Sagen erscheint Jahve in Person: man hört seine Schritte, sieht seine Gestalt und vernimmt seine Stimme. Eine spätere Zeit aber empfand es als Profanation, von Jahve so Menschliches zu berichten, und erzählte, dass nicht er selbst, sondern nur ein untergeordnetes Wesen, sein `Bote', erschienen sei.¹⁴²

4.1.4.2. Kritiek

De kritiek is eensluidend (in de woorden van Van der Woude): `De zwakke zijde van deze theorie is onder andere, dat zich dit litterair proces, zo het al heeft plaats gevonden, blijkens het Oude Testament niet consequent voltrokken heeft'.¹⁴³ Deze theorie geeft dan ook geen antwoord op de vraag waarom de term *mal'ak* niet is toegevoegd in de vele andere teksten waarin sprake is van het verschijnen en spreken van God.¹⁴⁴

4.2. Evaluatie van de verklaringstheorieën

Welke theorie past het beste bij hetgeen ik in 3.3.2. - naar aanleiding van de onderzochte teksten - heb gezegd over de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*? Naar mijn mening vallen twee theorieën meteen af: de Logostheorie en de Interpolatietheorie. Over de Logostheorie wil ik in de epiloog nog iets meer zeggen, daarom ga ik daar hier niet verder op in. De genoemde kritiek op de Interpolatietheorie kan ik geheel onderschrijven en deze kritiek lijkt me ook voldoende om de theorie als `onhoudbaar' te betitelen.

Dan houden we de Identiteitstheorie en de Representatietheorie over. Dit zijn juist de termen - en de uitersten - waar het om draait: identiteit en representatie. Ik roep in herin-

¹⁴⁰ F. Stier, 1934, p. 3.

¹⁴¹ A.S. van der Woude, 1963, p. 6.

¹⁴² Geciteerd bij F. Guggisberg, 1979, p. 146.

¹⁴³ A.S. van der Woude, 1963, p. 6. Zo bijvoorbeeld ook: F. Guggisberg, 1979, p. 147.

¹⁴⁴ W.G. Heidt, 1949, p. 101.

nering wat mijn konklusie was naar aanleiding van de door mij onderzochte teksten: we hebben te maken met een *mal'ak* (representatie) waarin de naam van Jahwe aanwezig is (identiteit). Zij die de MJ ontmoeten, ontmoeten God zèlf. Wanneer ik kies voor één van de twee theorieën, leg ik òf de nadruk op de identiteit òf op de representatie, terwijl in de MJ, de persoonlijke bode van Jahwe, beide samenkomen. Daarom kies ik voor géén van beide en wil ik beide termen (identiteit en representatie) bij elkaar houden, zoals dat m.i. in de gestalte van de MJ ook zo is.

Ik besef dat ik hiermee niet een echte 'verklaring' bied voor het *mal'ak-Jahweh*-probleem, en dat dit eerder een herformulering is van wat we al wisten. Maar juist omdat allerlei verklaringen te kort schieten, denk ik dat we terughoudend moeten zijn met het geven van de enige juiste verklaring. Ook de bode-voorstelling komt niet voor dat predikaat in aanmerking, want God is niet alleen tegenwoordig in de boodschap, maar óók in zijn bode!¹⁴⁵ Daarbij moeten we ook niet alle teksten over één kam scheren, en dus stellen dat de MJ overal en altijd in dezelfde gestalte optreedt. Dan zouden we - omwille van 'onze' verklaring - het OT een schema opleggen, dat zij niet kent.

Wellicht is hier - in figuurlijke zin - Ex.3:5 van toepassing: 'Kom niet dichterbij: doe uw schoenen van uw voeten, want de plaats, waarop gij staat, is heilige grond'. Daarmee bedoel ik dit: we moeten aanvaarden dat er een grens is aan wat wij kunnen en mogen weten. Dit betekent natuurlijk niet dat er niet gezocht mag worden naar een verklaring naar het *mal'ak-Jahweh*-probleem, maar het betekent wèl dat daar waar spekulaties de overhand krijgen en daar waar de Bijbeltekst onrecht wordt aangedaan, die grens wordt overschreden.

4.3. Eindkonklusies

De vraagstelling van deze skriptie is: is de verhouding tussen Jahwe en zijn *mal'ak* te verklaren vanuit de voorstelling omtrent de verhouding zender en bode in het oude Midden-Oosten? Zo nee, hoe moet die verhouding dan wèl worden gezien?

Ik kom tot de volgende konklusies:

1. De term *mal'ak* wordt in het oude Israël en haar Umwelt voor menselijke en hemelse boden gebruikt. Hierbij kan geen direkte samenhang worden aangetoond tussen de voorstellingen van godenboden in de religies rondom Israël en de oudtestamentische MJ-voorstelling. (2.1. - 2.3.)

2. In het OT wordt de aanduiding MJ (of een soortgelijke uitdrukking) meestal voor een hemelse bode gebruikt, daarnaast kan het echter ook op een aardse bode slaan. (2.5.)

¹⁴⁵ Naar aanleiding van een uitspraak van C. Westermann, 1981, p. 291: 'Gegenwärtig ist Gott nicht in dem Boten, sondern in der Botschaft.'

3. Het is niet mogelijk om op grond van objectieve, grammatikale criteria uit te maken of de verbinding *mal'ak Jahweh* al dan niet gedetermineerd is. Juist vanwege dit feit is het verstandig om aan dit argument niet te veel gewicht te hechten bij het zoeken naar een verklaringstheorie voor de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*. (3.1.1. en 3.1.2.)

4. De uitdrukking *mal'ak Jahweh* is op te vatten als een funktienaam. Daarbij is het niet noodzakelijk dat zij niet-gedetermineerd is. (3.1.2.)

5. De bode-voorstelling in het oude Midden-Oosten kenmerkt zich door onderscheid en identificatie tussen zender en bode. Dit wordt wel verklaard met het begrip 'corporate personality'. Vanwege de - m.i. terecht - kritiek op dit begrip, pleit ik ervoor om de bode-voorstelling te verklaren met termen als 'verregaande representatie of autorisatie'. (3.2.1.)

6. Er zijn geen noodzakelijke stijl-kenmerken te traceren die zouden aangeven dat we met een bode-voorstelling te maken hebben. (3.2.2.)

7. Na onderzoek van een aantal tekstgedeelten, blijkt dat de bode-voorstelling niet geheel voldoet als verklaring. Zij kan wel een verklaring geven voor het 'Gottesich' van de MJ, maar op het punt van de identificatie schiet zij te kort. (3.3.1.)

8. Op grond van Exodus 23:21 (en de eerder behandelde teksten) stel ik vast dat we in de gestalte van de MJ twee kanten zien: aan de ene kant is er onderscheid met God zèlf (een *mal'ak*) en aan de andere kant zien we identiteit (de autoriteit en heerlijkheid van Jahwe is in hem). (3.3.2.)

9. Wanneer we bekijken of er een theorie is die bij bovenstaande visie past, dan is er de keuze tussen de Identiteitstheorie en de Representatietheorie. Omdat ik en de identiteit en de representatie van Jahwe en zijn *mal'ak* in de gestalte van de MJ terugvind, wil ik geen keuze maken tussen beide theorien. (4.2.)

10. We moeten terughoudend zijn in het geven van 'de enige juiste verklaring' voor het *mal'ak-Jahweh*-probleem. Enig 'heilige grond-besef' is hier op zijn plaats. (4.2.)

5. SAMENVATTING

In het inleidende eerste hoofdstuk komt de vraagstelling van deze skriptie naar voren: is de verhouding tussen Jahwe en zijn *mal'ak* te verklaren vanuit de voorstelling omtrent de verhouding zender en bode in het oude Midden-Oosten? Zo nee, hoe moet die verhouding dan wèl worden gezien?

In het tweede hoofdstuk wordt het begrip *mal'ak* van vele kanten bekeken. Er wordt ingegaan op de betekenis van *mal'ak* in het OT en in de Umwelt van Israël. Hieruit blijkt onder andere dat de term *mal'ak* in het oude Israël en haar Umwelt voor menselijke en hemelse boden wordt gebruikt. Hierbij kan echter geen directe samenhang worden aangetoond tussen de voorstellingen van godenboden in de religies rondom Israël en de oudtestamentische MJ-voorstelling. Ook wordt in dit hoofdstuk bekeken hoe het OT spreekt over menselijke en hemelse boden. Daarin komt onder andere naar voren dat de aanduiding MJ (of een soortgelijke uitdrukking) meestal voor een hemelse bode gebruikt, daarnaast kan het echter ook op een aardse bode slaan.

In hoofdstuk drie wordt nader ingegaan op de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*, met daarbij de vraag naar de bode-voorstelling. Allereerst komt de determinatie-kwestie aan de orde: moeten we spreken van de MJ of van een MJ? En moeten we bij 'de' MJ aan één bijzondere gestalte denken? Op deze vragen wordt geantwoord dat het niet mogelijk is om op grond van objectieve, grammatikale criteria uit te maken of de verbinding *mal'ak Jahweh* al dan niet gedetermineerd is. Juist vanwege dit feit is het verstandig om aan dit argument niet te veel gewicht te hechten bij het zoeken naar een verklaringstheorie voor de relatie tussen Jahwe en zijn *mal'ak*. Verder wordt gesteld dat de uitdrukking *mal'ak Jahweh* dient te worden opgevat als een funktienaam. Daarbij is het niet noodzakelijk dat zij niet-gedetermineerd is. In een volgende paragraaf komt de bode-voorstelling voor het voetlicht. Daaruit blijkt dat de bode-voorstelling in het oude Midden-Oosten zich kenmerkt door onderscheid en identificatie tussen zender en bode. Dit wordt wel verklaard met het begrip 'corporate personality'. Vanwege de kritiek op dit begrip wordt ervoor gepleit om de bode-voorstelling te verklaren met termen als 'verregaande representatie of autorisatie'. Dan volgt een paragraaf over bode-stijl, waarin naar voren komt dat er geen noodzakelijke stijl-kenmerken te traceren zijn die zouden aangeven dat we met een bode-voorstelling te maken hebben. In het hart van dit hoofdstuk worden een aantal tekstgedeelten (te weten: Gen. 16:7-14; Ex. 3:2 e.v.; Ri. 6:11-24; 13:2-25 en Zach. 3:1-7) bekeken in het kader van de vraagstelling. Hieruit blijkt dat de bode-voorstelling niet geheel voldoet als verklaring. Zij kan wel een verklaring geven voor het 'Gottesich' van de MJ, maar op het punt van de identificatie schiet zij te kort. Naar aanleiding van Ex. 23:21 wordt dan gesteld dat er in de gestalte van de MJ twee kanten zichtbaar zijn: aan

de ene kant is er het onderscheid met God zèlf (een *mal'ak*) en aan de andere kant is de identiteit (de autoriteit en heerlijkheid van Jahwe is in hem) duidelijk.

In hoofdstuk vier worden vier verklaringstheorieën besproken en de kritiek die er op die theorieën is geleverd wordt weergegeven. De vier theorieën zijn: de Logos-, de Identiteits-, de Representatie- en de Interpolatietheorie. Dan volgt een evaluatie waarin bekeken wordt of er een theorie is die bij de genoemde visie past. De keuze moet dan gaan tussen de Identiteitstheorie en de Representatietheorie. Maar omdat èn de identiteit èn de representatie van Jahwe en zijn *mal'ak* in de gestalte van de MJ terug te vinden zijn, wordt geen keuze gemaakt tussen beide theorieën. Tot slot wordt gesteld dat men terughoudend moet zijn in het geven van 'de enige juiste verklaring' voor het *mal'ak-Jahweh*-probleem.

6. EPILOOG

In dit `nawoord' wil ik iets meer zeggen over de verbinding tussen de MJ en Christus. Ik doe dit vooral ook omdat in de `kerkelijke kring' waarin ik me bevind, deze opvatting wijd verbreid is. Ik wil eerst bekijken op welke manier de aanhangers van de Logostheorie deze verbinding tussen de MJ en Christus onderbouwen. H. Bavinck wijst naast het onderscheid op de eenheid in de relatie tussen God en zijn *mal'ak*:

`Zooveel staat dan ook vast, dat in den Malak Jhvh, die bij uitnemendheid dien naam draagt, God en dan bepaaldelijk zijn Woord op geheel eenige wijze tegenwoordig was. Dat blijkt duidelijk daaruit, dat Hij, schoon van Jhvh onderscheiden, toch ook met Hem één is in naam, in macht, in verlossing, in zegening, in aanbidding en eere'.¹⁴⁶

Zoals we echter in het voorafgaande hebben gezien, zijn er ook andere verklaringen mogelijk van de identiteit. Dit hoeft niet noodzakelijk op de Logos te wijzen.

Een ander `verbindingspunt' dat wordt genoemd is Maleachi 3:1. Daarbij verbindt men de MJ direkt met de `engel van het verbond'. En omdat deze laatste duidelijk op Christus wijst, slaat dat dus ook op de MJ, zo zegt men dan. We zien dit bijvoorbeeld bij Keil en Delitzsch in een exkursie over de MJ:

`This "Angel of the covenant", or "Angel of the Face", has appeared in Christ. The Angel of Jehovah, therefore, was no other than the Logos...'.¹⁴⁷

Nu is het nog maar de vraag of deze gelijkstelling tussen de MJ en de engel van het verbond terecht is. Ik denk het niet. In Mal. 3:1 hebben we te maken met profetie, en daarom zegt C.J. Trip over deze tekst en de verbinding met de MJ:

`Wir haben also hier eine Weissagung der Zukunft, die jedoch mit einem Erscheinen des Sohnes Gottes unter dem alten Bund gar nichts gemein hat, und es verfällt damit die Meinung, als sei hier die Rede von demjenigen Engel, der den alten Bund vermittelt hat, von dem Engel Jehovah's, dem *Worte*, das in Christo Fleisch geworden'.¹⁴⁸

Moeten we dan de verbinding tussen de MJ en Christus geheel opgeven? Nee, zeker niet! Ik zou die relatie dan echter willen zien in de zin van een *typologische* relatie¹⁴⁹ tussen de MJ en Christus, waarbij we in de MJ een voorbeeld kunnen zien van Gods handelen dat in Christus tot volmaaktheid is gekomen. Jezus Christus bracht een boodschap van God, Hij sprak de woorden van God en handelde in de wil van God, dit alles heeft een analogie in de MJ van het OT.¹⁵⁰ En waar de MJ zich nog slechts tot individuen en het volk Israël richt, daar gaat in Christus Gods reddende boodschap naar alle volken.

¹⁴⁶ H. Bavinck, 1908 (II), p. 263.

¹⁴⁷ Keil-Delitzsch, 1988 (I/1), p. 191. Hetzelfde zien we bij A. Kuyper, 1923, p. 195.

¹⁴⁸ C.J. Trip, 1858, p. 173.

¹⁴⁹ Ik bevind me dan in goed gezelschap: C.J. Trip zegt het volgende over de opvatting van M. Luther: `Die Theophanien sind ihm [=Luther] daher nicht Erscheinungen Gottes nach seinem Wesen und seiner Substanz, sondern nur *Typen*, das heisst *Vorbilder* welche zur Erzeugung und befestigung des Glaubens auf das Heil in Christus hinweisen...' (1858, p. 48).

¹⁵⁰ C. Westermann, 1981, p. 300.

LITERATUURLIJST

- Bauer, U.W.F., *Kol had-devarim ha-elle, Impulse zur Schriftauslegung aus Amsterdam; expliziert an der Schilfmeererzählung in Ex. 13,17-14,31*, Frankfurt am Main etc, 1992.
- Baumgartner, W., 'Zum Problem des "Jahwe-Engels"', In: W. Baumgartner, *Zum Alten Testament und seiner Umwelt*, Leiden, 1959, p. 240-246.
- Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen, 1906², Deel I.
- Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen, 1908², Deel II.
- Brockelmann, C., *Hebräische Syntax*, Neukirchen, 1956.
- Cunchillos, J.L., 'Etude philologique de mal'ak. Perspectives sur le mal'ak de la divinité dans la bible hébraïque', *Vetus Testamentum*, 32 (1981), p. 30-52.
- Dee, S.P., 'Engel', In: S.P. Dee (red.), *Encyclopedie van het Oude en Nieuwe Testament*, Baarn, z.j., Deel 1/A-K, p. 169-171.
- Ficker, R., 'mal'ak Bote', In: E. Jenni (red.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, München etc., 1971, Band I, p. 900-908.
- Freedman, D.N., B.E. Willoughby, 'mal'ak', In: G.J. Botterweck (red.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Stuttgart etc., 1984, Band IV, p. 887-904.
- Goldingay, J., 'Corporate personality', In: S.B. Ferguson (red.), *New Dictionary of Theology*, Leicester, 1988, p. 169.
- Gross, H., 'Der Engel im AT', *Archiv für Literaturwissenschaft*, VI (1959), p. 28-42.
- Gryson, R., 'L'Ange de Yahwé', *Collectanea Mechliniensia*, 52 (1967), p. 474-482.
- Guggisberg, F., *Die Gestalt des Mal'ak Jahwe im Alten Testament*, Neuenburg, 1979.
- Habel, N., 'The form and significance of the call narratives', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 77 (1965), p. 297-323.
- Heidt, W.G., *Angelology of the Old Testament*, Washington, 1949.
- Hirth, V., *Gottes Boten im Alten Testament, Die alttestamentliche Mal'ak-Vorstellung unter besonderer Berücksichtigung des Mal'ak-Jahwe-Problems*, Berlin, 1975.
- Holwerda, B., *Seminarie-Dictaat Jozua en Richteren*, Kampen, 1971³.
- Houtman, C., *Exodus deel 1*, Kampen, 1986, COT.
- Joüon, P., *Grammaire de l'Hebreu Biblique*, Rome, 1947².
- Keil, C.F., F. Delitzsch, *Commentary on the Old Testament in Ten Volumes*, Grand Rapids, 1988 (reprinted), Translated from the German.
- Klopfenstein, M.A., 'Alttestamentliche Themen in der neueren forschung', *Theologische Rundschau*, 53 (1988), p. 332-353.

- Koehler, L., W. Baumgartner, *Lexicon in veteris testamenti libros*, Leiden, 1974³.
- Koehler, L., W. Baumgartner, *Lexicon in veteris testamenti libros*, Leiden, 1958.
- Kutsch, E., 'Gideons Berufung und Altarbau Jdc. 6,11-24', *Theologische Literaturzeitung*, 81 (1956), nr. 2, p. 75-83.
- Lindblom, J., 'Die Vorstellung vom Sprechen Jahwes zu den Menschen im AT', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 75 (1963), p. 263-288.
- Meier, S.A., *Speaking of speaking, marking direct discourse in the Hebrew Bible*, Leiden, 1992, Supplement to *Vetus Testamentus*, volume XLVI.
- North, R., 'Angel-Prophet or Satan-Prophet?', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 82 (1970), p. 31-67.
- Rad, G. von, 'angelos', In: R. Kittel (red.), *Theologisch Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart, 1933, Band I, p. 75-79.
- Rad, G. von, *Theologie des Alten Testaments, Band I*, München, 1969.
- Reisel, M., *Genesis, Transcriptie, verklaring, vertaling*, Den Haag, 1972².
- Rendtorff, R., 'Botenformel und Botenspruch', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 74 (1962), p. 165-177.
- Robinson, H.W., *Corporate Personality in Ancient Israel*, Edinburgh, 1981².
- Römheld, K.F.D., 'Von den Quellen der Kraft (Jdc 13)', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 104 (1992), Heft 1.
- Schmidt, W.H., *Exodus*, Neukirchen-Vluyn, 1977, BKAT II/2.
- Stier, F., *Gott und sein Engel im Alten Testament*, Münster, 1934, *Alttestamentliche Abhandlungen* XII. Band, 2. Heft.
- Trip, Ch.J., *Die Theophanien in den Geschichtsbüchern des Alten Testaments*, Leiden, 1858.
- Vriezen, Th.C., *Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament*, Wageningen, 1974⁴.
- Westermann, C., *Genesis, 2. Teilband*, Neukirchen-Vluyn, 1981, BKAT I/2.
- Westermann, C., *Gottes Engel brauchen keine Flügel*, München etc., 1965.
- Westermann, C., 'Engel (Angelologie)', In: C. Westermann (e.a.), *Evangelisch Kirchen Lexicon*, Band I, z.j., p. 1071-1075.
- Woude, A.S. van der, 'De Mal'ak Jahweh: een Godsbood', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 18 (1963), p. 1-13.
- Woude, A.S. van der, *Zacharia*, Nijkerk, 1984, *De Prediking van het Oude Testament*.
- Woude, A.S. van der, 'sjem Name', In: E. Jenni (red.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, München etc., 1976, Band II, p. 935-963.